

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....

АСОСИЙ ҚИСМ.....

I БОБ. Тоғай Мурод қиссалари ва ҳикоялари хусусида.....

II БОБ. Тоғай Мурод романлари танқидчилар нигоҳида.....

Хулоса.....

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Кириш

Мавзунинг долзарблиги.

Адабиёт инсон руҳи ва қалбининг таржимони ва айна чоғда тарбиячиси саналади. Шу боис ҳам инсон маънавий-ахлоқий ҳаёти шахс камолатида одимий равишда адабиётга таянилган ва адабиётдан фойдаланилган.

Демак, адабиёт шахс тарбиясида бош омил экан, унда ўз-ўзидан ҳар бир халққа хос миллий ғоялар, миллий руҳ акс этиши табиий. Шу асосда эса ёшлар, келажак авлод қалбига миллий хусусиятлар: анъана ва ҳақиқатлар, қадриятлар ва эътиқодлар сингдирилади.

Зеро, миллийлик юксак тушунча бўлиб, Президент И.А.Каримов ҳам “Ёш авлодимизни ватанпарварлик, эл-юртга садоқат руҳида тарбиялаш, уларнинг қалбига инсонпарварлик ва одамийлик фазилатларини пайванд қилишдек олижаноб ишларимизда мададкор бўлиши зарур”, – деб бежиз такидланмаган эди.¹

Ўз асарларида миллийлик руҳи, ўзбекона ҳаёт муомила муносибат, характер-хусусиятларни юксак даражада тасвирлаб, шахс тарбиясига муҳим эътибор қаратган ёзувчиларимиздан бири Тоғай Муроддир. Тоғай Мурод адабиётимиз осмонида ёрқин из қолдириб мангу юлдузга айланган ижодкор. Унинг қисқа умри давомида яратган салмоқли ижодий мероси адабиётшуносларимиз томонидан „кўп ва хўп“ ўрганилди, муносабат билдирилди. Билдирилган бу муносабатлардан Тоғай Муроднинг шахс ва ижодкор сифатидаги қиёфаси, унинг руҳий оламини янада яқинроқ билиш имконияти пайдо бўлди. Бунда, албатта, маҳоратли мунаққидларнинг хизматлари беқиёслигини алоҳида эътироф этмоқ жоиз. Зеро, ёзувчи ёки шоир меҳнати, бадиий асар салмоғини китобхон онгига етказишда биринчи ўринда мунаққиднинг роли катта бўлиши барчага маълум.

¹. Каримов И.А. Инсон бахт учун туғилади. – Т: Шарқ, 2001. – Б. 55.

Шундай экан Тоғай Мурод ижодининг ҳозирги ўзбек танқитчилигида ўрганилиши тадқиқ этиш муҳим масала ҳисобланади.

Қолаверса, ёзувчи ижоди бўйича олиб борилган изланишлар, билдирилган муносабатларни қиёсий ўрганиб, муҳим хулосаларга келиш биринчидан, Тоғай Мурод ижонинг оламини таҳлил этиш, ёзувчи асарларидаги рамз ва образларни тўғри англашга йўл очади. Иккинчидан, Тоғай Муроднинг инсоний қиёфаси шахс сифатидаги ўзига хосликларни яқиндан англаш имконини беради. Учинчидан, ёзувчининг ўзбек адабиётидаги мавқеи, ўз йўли ва услубини белгилашда муҳим аҳамият касб этади. Айни шу жиҳатлар мавзунинг долзарблигини белгилайди.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси.

Ўзбек адабиётшунослигида Тоғай Мурод асарлари хусусида анчагина ишлар амалга оширилган. Ёзувчи асарларининг ғоявий – мазмуний жиҳатидан таҳлил этилиши, қисса, ҳикоя ва романлардаги образлар, уларнинг моҳияти танқидчилар томонидан кенг ўрганилган. Бу борада, айниқса, О.Шарофиддинов, У.Норматов, Қ.Йўлдошев, А.Расулов, Д.Қуронов, И.Ёкубов, Р.Қочқор каби адабиётшунос, мунаққидларнинг хизматлари беқиёс. Мазкур олимларнинг саъй – ҳаракати билан Тоғай Мурод асарларининг ғоявий – бадиий қиммати, эстетик аҳамияти ҳамда Тоғай Муроднинг ўзбек насрида тутган ўрни баҳолиқудрат ўз баҳосини топди.¹ Тоғай Мурод шахси кенг китобхонлар оммасига яқинлашди.

¹Шарофиддинов О. Мамажонов С. , Норматов У. ва б. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. – Т: Ўқитувчи ,

1990,-Б.198.

Йўлдошев Қ. ёниқ сўз. Адабий ўйлар. – Т: Янги аср 2006

Расулов А. Бадиийлик – безавол янгилик. – Т: Шарқ, 2007. – Б.297-307.

Қуронов Д. “Адабиёт надур” ёки Чўлпоннинг мангу саволи. – Т: Зарқалам, 2006. – Б. 111-113.

Қуронов Д. Қалбларни лаезага солган ҳирғоя. // Хуррият . 2008 йил 6 феврал

Ёкубов И. Ўзбек романи тадрижи. – Т: Фан ва технология. 2006. – Б. 98-116

Қўчқор Р. Мен билан мунозара қимангиз. – Т: Манавият 1998 - Б. -193

Қолаверса, ёзувчи вафотидан сўнг 2007 йилда “Мен қайтиб келаман” (Тоғай Мурод замондошлар хотирасида) китобининг нашр этилиши ҳам ёзувчининг чин мухлислари ортиши ва уларнинг қалб сирдоши, дартдошига айланишигаёрма берди, десак муболаға бўлмайди.²

Адабиётшунослигимизни Тоғай Мурод шахси ва ижоди хусусида бир катор ишлар яратилган. Бироқ мазкур тадқиқотларда ёзувчи қалби, қиёфаси, шахси ва қисмати қай даражада ёритилган? Ижодкор эришган ютуқлари, адабиётга қўшган янгиликлари нимада? Унинг асарларига танқидчилар қандай муносабат билдиришган?

Мунаққидларнинг Тоғай Мурод асарларни таҳлилу талқин қилишдаги усуллари ва айна пайтда улар фикридаги ўхшаш, муштарак жиҳатлари нималарда намоён бўлади? Бу хусусида А.Расулов, Д.Қуронов, И.Ёкубов каби олимларнинг билдирган мулоҳазалари инобатга олинмаса, бошқа тирик тадқиқот яратилмаган.

Шундай экан, мазкур тадқиқот Тоғай Мурод номининг шуҳрат тутишига озми – кўпми хизмат қилган танқидчилар ва уларнинг бу борадаги қарашларини қиёсан ўрганиш, муштарак ва фарқли жиҳатларини кўрсатиш муҳимлигини белгилайди. Бетакрор ёзувчининг ижодий қиёфаси, руҳиятининг танқидчилар назаридаги баҳосини шу орқали танқидчилик маҳорати масаласига эътибор қилиш зарурлигини кўрсатади.

Тадқиқот мақсади ва вазифалари.

Тоғай Мурод ижодининг ҳозирги ўзбек танқидчилигида ўрганилиши кенг тадқиқ қилиш, мунаққидларнинг мунаққидлик маҳоратини имкон қадар тадқиқ этиш мазкур ишнинг мақсадидир. Шу мақсаддан келиб чиққан ҳолда ишда қуйидаги вазифаларни ҳал этиш кўзда тутилади:

²Мен қайтиб келаман (Тоғай Мурод замондошлари хотирасида) – Т: Янги аср авлоди, 2007.

- Тоғай Муроднинг ҳизирги ўзбек танқидчилигида ўрганилишига диққад қилиш;

Ёзувчи ҳикояларига бўлган муносабат , таҳлил ва шарҳларни ўрганиш;

- Ёзувчи қиссалари ва ҳикоялари, уларнинг мавзу кўлами қаҳрамонлар тасвиридаги ўзига хослик нималарда кўринишини танқидчилар мулоҳазалари асосида тадқиқ этиш;

- Ёзувчи романларига танқидчилар муносабатини ёритиш;

- “Отамдан қолган далалар” ва “Бу дунёда ўлиб бўлмайди” романлари қаҳрамонларига мунаққидлар муносабати, таҳлил ва талқинлардаги ўхшаш ва фарқли томонларини кўрсатиш.

- Танқидчилар баҳоси орқали Тоғай Мурод ижодий қиёфаси ва унинг ўзбек наслидаги ўрнини аниқлаш.

Тадқиқот объекти ва предмети.

Ишда Тоғай Мурод ижоди ва фаолиятига бағишланган мақолалар, хотира ва эсталиклар, асарлар манба сифатида олинди. Шунингдек тадқиқот давомида ёзувчининг ўз асарларига ҳам мурожаат қилинди.

Тадқиқотнинг методологик асослари. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан ишлаб чиқилган Кадрлар тайёрлаш Миллий дастуридаги кўрсатмалар, Президент И.А.Каримовнинг миллий маданият ва манавиятни ривожлантиришга доир назарий асарлари ташкил этилади.

Ишнинг илмий – назарий йўналишини белгилашда И.Султон, О.Шарофиддинов, Б.Назаров, А.Расулов, Д.Қуронов, Қ.Йўлдошев, П.Қўчқор, И.Ёқубов каби мунаққидларнинг асарлари методолигик асос бўлиб хизмат қилади.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги.

Ишда Тоғай Мурод ижодининг ҳозирги ўзбек танқидчилигида ўрганилиши, илк бор яхлит ҳолда тадқиқ этилди. Ёзувчи ижодига бўлган

муносабатларни қиёсий ўрганиб, Тоғай Мурод ижодининг ўзбек адабиётидаги ўрни ва ўзига хос томонларини ёритиш ишнинг жиддий тадқиқот сифатидаги илмий янгилигини белгилайди.

Ишнинг назарий ва амалий аҳамияти.

Ушбу тадқиқотнинг натижалари ва хулосалари адабиётшунослик ва танқидчиликда бир ёзувчи ижодига муносабат жиҳатидан бир неча мунаққидлар ижодини ўрганиш ва шу орқали адабиётда танқиднинг ролини кўрсатиш, тадқиқ этиш ва таҳлил қилиш тажрибаларини ёритиш муаммоларини ҳал этишда самарали улуш бўлиб қўшилиши шубҳасиз. Шунингдек, яна хулосалардан ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида Тоғай Мурод ижоди муаммоларини ўрганишда, қолаверса, ўзбек танқидчиларининг адабий жараёнга муносабати масаласини тадқиқ этишда назарий манбаа сифатида фойдаланиш мумкин.

Ишнинг амалий аҳамияти шу билан белгиланадики, унинг натижалари академик лицей ва касб-хунар коллежларида Тоғай Мурод ижодини ўрганиш, шу билан бир қаторда ёзувчи ижодининг оммалашишида танқидчиларнинг ролини кўрсатиш бўйича маърузалар ўқишда, амалий машғулотлар олиб боришда, олий ўқув юртлари филология факультетида мавзу юзасидан курс ишлари, рефератлар ёзишда қўл келади.

Ишнинг тузилиши ва жорий йўналиши. Иш кириш, икки боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

Тадқиқот ЎзМУ нинг “Жаҳон адабиёти ва назария” кафедрасининг 2009 йил _____сонли кенгайтирилган махсус йиғилишида муҳокама этилиб, химояга тафсия этилган.

I Боб

Тоғай Мурод қиссалари ва ҳикоялари хусусида

XX-аср ўзбек адабиётида Тоғай Мурод ўзининг „Юлдузлар мангу ёнади“, „Момо-ер қўшиғи“ қиссалари, „Отамдан қолган далалар“, „Будунёда ўлиб бўлмайдими“ каби сара асарлари билан ўзбек адабиётини, шубҳасиз, бойитди.

Бу асарлар адабиётимизда ўз тили, ўз йўли, ўз услубини яратган катта истидодли ёзувчи бор эканлигидан далолат бериб туради.

Тоғай Муроднинг гўзал, сержило қиссаларидан бири, „Юлдузлар мангу ёнади“ қиссаси илк марта „Шарқ юлдузи“ журналида чоп этилган (Шарқ юлдузи.), 1977, 10-сон., 1980 йилда бу қисса Ғофур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриётида „АБК“-„Авторнинг биринчи китоби“ серияси остида чоп этилади. Кейинчалик қисса қайта ишланиб, „Қўшиқ“ китобига (1987) „Давра“ номи билан киритилади (Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти). „Давра“ ёзувчи томонидан яна қайта ишланади – энди „Юлдузлар мангу ёнади“ номи билан „От кишнаган оқшом“ қиссалари тўпламида чоп қилинади. („Шарқ“ нашриёт-матбаа конценерни Бош таҳририёти, 1994).

Адибимиз ўз асарига етти ўлчаб, бир кесиб, шундай ном топиб қўйганки, худди, узукка кўз қўйгандек, қиссасига мос келади. Бу қисса адибга шуҳрат келтирган, адиб бўлиб танилишига замин бўлган асардир. Асар қўлма-қўл бўлиб ўқилди. Бу қиссани адиб ўз танасидан чиқиб кетиб, ўзини ҳам, атрофидаги жамики нарсаларни, одамларни, боҳору кузларни, қиш саратонларни, осмонни тўлдирган турналарни унитиб, бир дарвиш қиёфасига кириб, далли девона бўлиб ёзди.

Буюк адибимиз Саид Аҳмад ундан, шу қиссани қандай ёзганини эслай оласанми, деб сўраганларида, у жиндак ўйланиб, ўнгимда эмас, тушумга ёзган эканман, деб жавоб берганди.

Одил Ёкубов уни биринчи марта Ғофир Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида бош мухаррир мовини бўлиб ишлаган пайтларида кўрган.

Тоғай Муроднинг биринчи қиссаси шу нашриётда чоп этилганди. У бир карашда жуда жадал, ҳаддан зиёд ғурури ғолиб йигитга ўхшарди. Унча –мунча ёзувчининг, унча-мунча танқитчининг ҳам назарига илмас эди. Бу хислат кейинчалик, катта романлар ёзганида эмас , ёшлик пайти, „Юлдузлар мангу ёнади” номли биринчи қиссаси нашр қилинганидаёқ маълум бўлиб қолди. Лекин, ҳақиқатан ҳам,бу қисса чикқанида адабиётимизга, шубҳасиз , катта бир истеъдод кириб келганидан далолат беради. Палвонми, чавондозми, мирганми ўтда ёниб , ёлдуздай порлаб даврага кирса, сурур , ғурур, шиддат ва ишонч билан йиғилганларни шавқ-завққа тўлдирса, бор маҳоратини шунга солиб ғалаба қозонса : “- Ҳа ло-о-ол .Ҳало-о-ол,-деган ҳайқириқ осмону фалакка ўрлайди.

Ижодкор ҳам шавқ-завқ кишиси. Ҳало-о-ол ижоди, ёниқ асари, жонли ҳаётий қаҳрамонлари билан китобхонни ром этишини орзу қилади. Тоғай Мурод юрагида чўғи бор ёзувчилардан эди. У кўп ёзмади , аммо қойилмақом асарлар яратди. Худо ёрлақан қаҳрамонларни нодир адабий аҳоли сафига қўшди. Абадий аҳоли яшайдиган рамзий салтанатнинг худуди бепаён , фуқоролари нуфузи сон-саноксиз. Лекин бу салтанатда қалбидаги илк муҳаббати ҳарорати хануз сўнмаган, имон-инсофли танти Бўри полвон, боши кал бўлса-да , кўнгли пок нозик Зиёдулла, Жамолiddин кетмону чапани. Ақраб, ойининг ойдин нурига чулғанган. Қоплон бобо- ю оймому ая кўзга ярқ этиб ташланиб туради. Фақат куни туни меҳнат қилиш ҳуқуқидагина маҳрум этилмаган, юраги армон, азоб, хўрлик-хорликга тўла Деҳқонқул ҳолига , на сирти ва на ботинида ўзлигидан кам-нишон қолмаган Ботир фирқа аҳволига ким ачинмайди, дейсиз ?.

Адиб асарлари китобхонни ўйлатади, йиғлатади, куйдиради . Муҳими, китобхон мана шундай завқли азобдан, оғриқли хузурдан

безмайди. Ҳозир ўзбек китобхонларининг кекса, ўрта ёшли вакиллари орасида адиб асарларига ипсиз боғланмаганлари йўқ ҳисоби .

„Мен Тоғай Муроднинг илк қиссасини ўқиганимдаёқ , бу ижод сеҳрига маҳлиё бўлганман, дейди буюк адибимиз Абдуғофир Расулов.,¹ Бир неча адабиётшуносларга Тоғай Муроднинг бу қиссаси тўғрисида тақриз ёзишни таклиф этдим ,, , -дейди Маҳмуд Саъдий. Биласизми, ҳеч қайси танқидчи асар хусусида жўяли бир гап айта олмади. Чунки бу қисса бошқача ёндашишни таказо этарди.

Тоғай Муроднинг илк қиссаси адабий жамоатчиликни-да эсангиратиб қўйди .Кўплар асар таҳлилига қўл ўролмаганлар. Бу ҳодисанинг ўзи, анашу факт адабиётда янгилик, мутлоқо янги асар пайдо бўлганидан далолат беради. Яқинда бир мақолада қизиқ фикрни учратиб қолдим,, Адабиётда янгилик яратиш учун аввало тафаккурда , тушунчада янгилик бўлмоғи лозим”. Шундан келиб чиқиб , Тоғай Мурод асарларида ҳам янгича қарашлар борлигини таъкидлаш мумкин . Адиб ўзининг илк қиссасидаёқ юрагидаги орзулари , армонлари халқнинг орзу-армонлари бўлиб кетганлигини намоён қилган.

Ушбу қиссасида шундай гап бор,, ... дунёдаги кўпгина халқлар ўзларининг ҳеч бўлмаганда битта спортини жаҳон миқёсига кўтарган. Биздан эса жаҳонга кўтарилган биттаям спорт тури йўқ.

-Бу ўзимизга боғлиқ .”²

Бу ўринда гап миллий курашимизнинг халқаро олимпиада мусобақаларида киритилишидагина эмас. Гап ҳамма халқнинг жумладан, ўзбек халқининг ҳам жаҳонга ўз ўрнига, мавқеига эга бўлиши ҳақида.

Бу асарида ёзилган тақдим сўзи-аннотацияда асарга,, кураш ҳақидаги китоб қабилида таъриф берилган ,, Йўқ , бу асар фақатгина кураш ҳақида

¹Мен қайтиб келаман.Тоғай Мурод замондошлари хотирасида.,,Янги аср авлод.Тошкент-2007 йил. 54-бет.(Бундан кейин шу манбадан олинган мисоллар қавс ичида кўрсатилади-Р.Б.)

²Тоғой Мурод . От кишнаган оқшом.-Т:Шарқ .1994.-Б.77.

эмас , инсоннинг ори ҳақидаги китоб.Инсоннинг ғурури, инсоннинг нималарга қодирлиги ҳақида ёзилган мардона китобдир. Асарда ифодаланган ана шу туйғуларни бари бадиий тасвирланиб, ягона мавзу атрофида мужассамлаштирилади. Қаранг-да, ажойиб ҳолатни. бош қахрамон Бўри палвоннинг ўғли Тиловберди беллашувда қатнашиб бўлса-да, ота ўғлига ён босмайди. Бўри палвон мардлик қилади. Дунё азал-азалдан эзгулик ва ёвузлик курашидан иборат.

Ана шу азалий кураш ғояси жаҳоннинг таниқли адиблари сингари Тоғай Мурод асарларининг ҳам замирини ташкил этади. Агар ёзувчининг ўзи шахс бўлмаса , у яратган асарлар ҳам бирор қийматга эга бўлмайди. Тоғай Мурод асарлари унинг шахсини кўрсатиб туради. Адиб орзулари мамлакатимиз ўз мустақиллигига эга бўлгандан кейин рўёбга чиқмоқда .

Мана, миллий курашимиз жаҳон спорти даражасига кўтарилди . Бадиий адабиётнинг ижтимоий ҳаётга кўрсатган таъсирига яққол мисол бу .

Бу қиссасининг бир ўрнидаги эврилиш боисига ақл жавоб тополмайди.Бўри полвондай вазмин, паҳлавон кишининг Тамарахоннинг олдига келиб, тарона қилганда, ўзини билмай, ақли хушини йўқотиб, белбоғини ечиб гўзаллик ва қўшиқ пойига тушайди.Ҳакикатан ҳам куй, қўшиқ куйланаётган ҳолат фавқулодда ҳолат, чўққидаги харсангни кучли довул жарга қулатиши ҳеч гап эмасдай, одам руҳиятини ағдар-тунтар қилишига қўли етади. Етук асар одамни лол этадиган лаҳзаларни кашф этадиган синоатларидан биттаси бу.

Тоғай Мурод бу асарида Сайфиддин Ҳодиевни ҳам тилга олади. Бу нарсa унга катта таъсир қилган, бундан руҳланган. Ахир чекка бир кишлоқдан чиққан тўйларда курашиб катта бўлган бир оддий полвонни Тоғай Муроддек катта ёзувчи ўз асарида айтиб ўтиши катта бахт эмасми.

... Ким билади, Тоғай ака бўлмаганда мен бу қадар катта полвон бўлмас -мидим ? Чунки мен курашнинг олтин қоидаларни Тоғай Муроддан ўргандим! У киши айтган ,, Полвон ўзини уч балодан:

биринчиси-аёлбозлик, иккинчиси-ичкиликбозлик, учинчиси-нафс балосидан асрасин ,-деган ҳикматига мен ҳам амал килдим,-дейди Сайфиддин Ҳодиев”.(103-б)

Тоғай Мурод курашчи билан курашчи тилида,чавондоз билан чавандоз тилида, деҳқон билан деҳқон тилида сўзлаша олган. Уларни калбига кириб бора олган. Шунинг учун адиб уларнинг характерини, ички оламини беш қўлдай билган. Чунки, адиб асарларини бўлажак қаҳрамонларини олдиндан кўзатиб юрган бўлажак полвон даврага қандай кириб келяпти, қандай ҳаракатлар кияпти, уларнинг руҳиятида қандай ўзгаришлар бор ҳаммасини ҳис қилиб турган ёзувчи.

Ёзувчи қанча қисса, қанча раман ёзмасин,ўз қаҳрамонларини халқ кўзи ўнгида оддий одамлардан танлаган. Қиссадан кишилар ҳаёти билан реал одамлар турмушини узиб қўймаган. Тоғай Муроднинг истеъдоди ҳам шунда-да!

Тан олиш керакки, ҳамма нарсани миридан-сиригача қизиқ, лўнда, асосийси, ўзига хос тилда тасвирлаш осон иш эмас.Бунинг учун,боя айтганимдек, жуда катта эътибор, синчковлик керак. Тоғай Мурод китобларини ҳар гал ўқир эканман, шунга амин бўламан, бошқа ёзувчиларда йўқ нарсаларни учратаман.

Кураш аждодларимиз-халкимиз қонига сингиб кетган. Халкимизнинг қони тоза, илдизи бақувват.Бу нарса авлоддан-авлодга ирсият орқали ўтиб келяпти. Бизнинг курашчиларимиз полвонлик мактабида ўқимаса ҳам, маҳсус жойларда тайёргарлик кўрмаса ҳам уларнинг ўзи шундай тайёр курашчи-ку!

Полвонлик бизга ота мерос, пуштдан-пуштга, қондан-қонга ўтиб келяпти. Полвонлик иши кўзга кўринмас, тил билан тушунтириб бўлмас шундай сирлари борки, буни фақат томирида полвонлик қони борларгина билади. Бу сирлар ҳеч бир китобда йўқ!

Энди ўйлаб кўрайлик. Бундан қарийиб ўттиз йил муқаддам гўё бутун ўзбек халқи номидан айтилган эзгу ният , орзу-умид бугун амалга

ошмадими ? Ўзбек миллий кураши жаҳон спорт тури даражасига кўтарилди. Бу қиссадаги персонаж ўз орзусига эришди.

Ушбу қиссасининг қиммати тасвирда бетараф, адолатли қолган ҳолда мағзидан, туб-тубдан адолатга, ҳақиқатга хизмат қилишидир.

Қиссасининг бош ҳикмати - ким дўстга хиёнат қилса инсонларни алдаса, уни алдови охир-оқибат ўзини қисматига кўчади, ҳақиқатга айланади, сен нимани сўзда ўзингга раво кўрсанг ҳақ сенга буни қисмат қилиб беради, деб ҳайкиради.

Бўри қиёматли дўсти деб билган тенгдошига юрагини очади: „ Насим ошна, бир гап айтсам, бировга айтмайсанми ? Ошна, Момоқиз яхши, эшитяпсанми, яхши...”

Сўзни эъзозлашини - кўча- кўйда эшитадиганимиз,, яхши кўраман ” , демаяпти. ... „Момоқиз яхши ” , демоқда. Бу жуда ҳам кам тилга чиқадиган, тилда ҳам ўзига муносиб сўз топиши жуда қийин кўнгил нидоси. Демак , ичимизда ифодаси тилда , сўзда йўқ жуда кўп азиз туйғу ва хаёллар яшайди.

- Ўзинг айтабер

- Кўрқаман-да , Насим ошна.(Ҳа , севги изҳори шунақа ҳам даҳшатли ҳодисани, паҳловонларнинг-да оёғи қалт-қалт титрайди, юраги хонасидан чиқиб кетай дейди, юраги тўхтаб қолай дейди). Сен билмайсан, неча марталаб айтаман дедим, бўлмади. Кўзига кўзим тушиб қолса...,, гаранг бўп қоламан. Ҳалиям айтаман, деб бориб, нима дейишни билмай қайтиб келдим. Насим ошна, сен менинг қиёматли ошнам сан-ку, сен айт ”

Насим эса омонатга хиёнат қилди, каззоб бўлди.

„-Бўри , мен гапларингни оқизмай-томизмай айтдим. Бўри ошнамга сенсиз кундуз ҳам қоронғу, дедим.

-Уҳ, бормисан, ошна! Унима деди ?

-Жўра, у бети курсин, деб қўл силтади.

Сенга кўнгли йўқ экан, жўра ишонмаяпсанми?

Мана, қиблага қараб айтаман: агар ёлғон айтсам кўр бўлайин” .

Бу ёлғони ҳам иш бермасдан...Бўри жаҳл устида ўзи бориб, дилидагини айтиб қўядиганини кўргач:

„Бўри , мен сени алдаб эдим” , дейди. Лекин ёлғонга ишониб, дарз кетган юрак кейинги рост иқрорни ҳам тенгламайдиган бўлади. Номард, хиёнаткорлар эса тинчимайдилар , сувни лойкалатиб, отни камчилаганлари камчилаган.

„-Момоқиз, Бўри сенга бир гап айтаман, деб юрибди.

-Билман, айтолмаяпти.

-Момоқиз, у менга кўнглини ёрди, тайин айт, деди.

-Ўзимга айтишга уялган гапни сенга асло айтмас.

(Энг муборак, покиза хуш хабарни номардлар, кўролмаслар, кўнгилсизлар, ишқсизлар қандай нопок кўринишга келтиришларини).

-Айтишга бет чидамайдиган гап-да, Момоқиз.

Айтайинми, нима деди ? Момоқиз билан ўйнагим келяпти. Қуйнига кираман, деди.

-Ё пирим, чини билан шундай дедими ?

-Алдасам, кўр бўлайин.

-Унда, Бўрининг бетига қарамаганим бўлсин.

Бетини мурдошўй кўрсин”³

Йиллар ўтиб ,сўз тақдир бўлди. Сўз чинакам қисматга эврилди. Сўз отилган ўқ янглиғ Насимнинг кўзини тишиб ўтди. Қалбининг ўртасига ўрнашди. Иймонсиз ўз сўзи билан ўз бурдига, табиатига, ёруғ инсоний руҳиятига қасд қилди.

Шунинг учун севган кишилар бахтсиз. Кўнглини бой берган. Кўнглидагини айтолмай, нажотсиз, бўғилган тўради:

³Тоғай Мурод . От кишнаган оқшом.-Т:Шарқ.1991 .-Б.25.

„ Бировга айтма, жонивор, ҳай анови қирда бир қиз бор, шу қиз менинг кўнглим эди.... Қиёматли ошнам кўнглимга чанг солди. Уҳ, кўргулик.

.....Қиёматли ошнангдан шу иш келганидан кейин ўзгалардан нима умиду нима хайр.....

Одамзотнинг бошқа мавжудотлардан битта жуда бетимсол афзаллиги бор .У Оллоҳ таоло томонидан кўнгилли қилиб яратилган.

Тоғай Мурод асарларининг жони кўнглида.У сўнгги имкониятда туриб, ана шу кўнглининг ҳолатини тадқиқ этади.

Расулуллоҳ (с.а.в) бир ҳадиси шарифларида шундай марҳамат қиладилар:„ Инсон танасида бир нарса борки ” у касалга чалинса, бутун аъзолар касал, у соғ бўлса жамики аъзолар соғ бўлади .У қалбдир”.

Одам кўнгилга, кўнгил одамга эврилгани учун ҳам соғиниб, мана бу юрак иқрорига дил ташлайверасиз:„Ошна , Момоқиз ҳамон у кўз олдимдан кетмайди.....

Одамда покдаман туйғулар кўп бўлади, сўнмас туйғулар кўп бўлади.....

Аммо биринчи.... биринчи кўнгил.

Насим ошна, мен биринчи кўнгилдан ифбатлисини кўрмадим, биринчи кўнгилдан сўнмасини кўрмадим”.

Юракнинг тўридагина вожиб, фақат юракка айтадиган бу армонли муножатни юракдангина ҳис қиламиз. У жуда ҳам покиза, у жуда ҳам юксак . Ҳаётнинг бош сўзи Қодирийнинг Отабегида шу хислат борлиги боис , у қачонлардан буён ардоқланади. Ундай бўлгимиз келади. Худди шу даражадаги инсоний севги „ Юлдузлар мангу ёнади” қиссасида Бўри полвон тимсолида дунёни кўрган. Фақат бу ишқ достони Отабекникига қараганда фожиали ва армонли, хотираси тирик, руҳи қатл этилган ишқ ундан Ёдгор қолмаган.

Тоғай Муроднинг яна бир ўзига хос асари „От кишнаган оқшом” қиссасидир .Бу асари биринчи марта Ёшликжурналида эълон қилинган

(1982 йил , 11-сон). Сўнгра қисса 1985 йилда „ Ойдинда юрган одамлар” китобида нашр қилинади(Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашрияти). Адиб 1985-87 йиллар таҳсил олган Москвадаги Максим Горький номи Адабиёт институти Олий адабиёт курслари семинар машғулотида бу қиссаси юксак баҳоланади ва катта шов-шувга сабаб бўлади. „ Дружба народов ” журнаliga чоп этиш учун тавсия қилинади. Лекин ёзувчи бу билан қаноатланиб қолмайди. Бошқа асарлари сингари адиб уни қайта таҳрири устида ҳам қаттиқ ишлайди ва „От кишнаган оқшом” китоби тўлиқ вариантда дунё юзини кўради(„ Шарқ” нашриёти-матбаа концерни Бош таҳририяти,1994).

Бу қисса албатта бир неча адибларни назарини торта олган десак хато бўлмайди.

Сулаймон Облокулов ушбу асари хусусида қуйидаги фикрларни келтириб ўтган.

Яқинда, „ Ёшлик” журнаliда чиққан бу қиссасидан ҳайратда эдим. Ҳар жойда муаллифини суриштиришни қўймасдим. Муаллифини ҳам жуда оз киши танир экан. Тез орада мен ҳам саккиз қадам наридан кўрдим. Ёзувчилар уюшмаси залида ижод аҳли ва ҳаваскорлари билан лиқ тўлган. Йилнинг насрий асарлари муҳокамаси бўляпти . Минбарга-устоз Саид Аҳмад . Улар „ От кишнаган оқшом” нинг фазилатлари тўғрисида ҳаяжон билан сўзламоқдалар. Қиссанинг ғоятда таъсирчанлиги, ўзбекона иборалари ҳақида.

Тургенев, Гоголь, Толстой рус халқини бутун бор бўйи билан тасвирлаган буюк ижодкорлардир. Нехлюдовга дўппи кийдирсанг, Кареникага паранжи ёпинтирсанг , ўзбек бўлиб қолмайди. Толстой уларни қон-қони билан, ўй-хаёллари билан, гап-сўзлари билан рус қилиб яратди.

Бундай асарлар яратиш учун адиб рассомдек ранглари бир-биридан фарқ қиладиган , бастакордек товушларни тиниқ эшитадиган бўлиши керак.

Тоғай Мурод ана шундай рассом адибдир, ана шундай бастакор адибдир.

Мана, адиб бу қиссасида отни қандай тасвирлайди: „ Биродарлар , ўзи : Бўз от қандай бўлади ? Сурпдай оппоқ бўлади. Бордию аждодида бўлса, тўққизга тўлганда тарлон бўлади.Тўққиз ёшида Бўзнинг баданида холдай-холдай қора донолар пайдо бўлади. Тарлон-хол-хол от. Тарлон-отлар сараси.

Биродарлар тўриқ отнинг юздан бири яхши бўлади, тарлон отнинг юздан бири ёмон бўлади.

Биродарлар , от танимасанг, тарлон ол.¹

Талантли адиб каламидан тўкилган ушбу сатрларни ўқир эканман, хаёлимдан бир гап ўтди.

„ Дом” да яшаб умрини ўтказган шаҳарликларни ўйладим. Инсон боласининг ўзоғини яқин, мушкулини осон қилган бу жониворни фақат циркда, кинода кўрган шаҳарлик укаларимизга адибнинг бу сўзлари қанчалик таъсир қилишини биламан , Шаҳар болаларининг табиатдан, жониворлардан қанчалик узоқлашиб қолганликларига ачиниб кетаман. Тоғай Мурод отни шу қадар меҳр билан таърифлайдики, адиб қўшиқ айтаётибди, деб ўйлайсиз.

Адиб кўнгли китобхон кўнглига кўчиб ўтади. От миниб адирларда елдай учгингиз, от ёлларини силагингиз келади.

„ Биродарлар, машина деганлари темир, жони йўқ . Жони йўқ темир одамга эл бўлмайди.Темирнинг юраги йўқ –да? . От одамга эл бўлади. Боиси, отнинг жони бор , юраги бор-да.²

Ёзувчи тасвирлаган чавандозлар хиёнат кўчасига кирмаган, одамларга фақат яхшилик раво кўрадиган асл ўзбеклардир.

Адибнинг Тарлони Толстойнинг Холстомери , Айтматовнинг Гулсараси қаторига келиб қўшилди. Бу гапимга баъзи бир танқидчилар жиндек ғашлик қилар на илож, олдингдан оққан сувнинг қадри йўқ, дейдилар.

¹⁻²Тоғай Мурод. От кишнаган оқшом.Т:Шарқ.1994.-Б.106-108.

Тоғай Мурод ўз она тилини бениҳоя яхши билади. Билгандаям бутун ранглари билан, оҳанглари билан билади. Шу боис , - соф ўзбекча битади. У ўзбек тилини куйлатди. Ўзбек тилининг жами жилваларини офтобга солиб кўрсатди.

„ Аё тарлон , сен менинг онамсан. Ука десам дегулик мендайин уканг

бор, ака десам дегулик сендайин акам бор, нима ғамим бор? Аё тарлон , сен менинг биродаримсан. Менинг биродарим сенсан. Аё тарнол, сен менинг биродаримсан, қиёматлик биродарим...

Ушбу сатрларни ўқиб бўлгач, хаёлга толасиз. Ҳозиргина мунгли бир қўшиқ тинглагандек бўласиз.

Бу қўшиқ олис йўл босиб, Ўзбекистонимизнинг қайноқ, жануб Сурхонидан учиб келди.”¹

Пиримкул Қодиров домланинг ушбу қиссага нисбатан айтган фикрларига назар ташласак : „ Тоғой Мурод қиссаларига адабиётимиз Сурхон водийсининг ўзигахос нафасини олиб кирди, меҳнат севар, камтар ва танти чорва дорлар, боғбонларга нисбатан дилимизда самимий меҳр уйғотди.„От кишнаган оқшом” қиссаси „ Алпомиш” достони анъаналарини эслатадиган халқчил руҳ билан суғорилган. Тоғай Муроднинг ўзи ҳам Алпомиш ва Барчинларни берган гўзал водийлар, бепоён яйловларда ўсганлиги унинг сўз бойликларидан, ёзувчилик услуби ва ўзига хос овозидан сезилиб туради. Насрий асарга шеърий жаранг ва кўтаринки руҳ бағишлай олиш қобилияти ёки адибнинг қаламига хос энг яхши фазилатлардандир.

Қисса қаҳрамони Зиёдулла оддий бир чўпон .Унинг ўзи оти Тарлонга бўлган меҳри-инсоннинг табиатга қўйган меҳридай соф тарлон табиат тимсоли бўлгани учун ҳам ёзувчи уни ёрқин бир образ даражасига кўтариб тасвирлайди.

¹Тоғай Мурод. От кишнаган оқшом. -Т: Шарқ.1994.-Б.106.

Зиёдулла ўзи яшаётган жойдаги қаллоб ва риёкор одамларга қарши дадил кўрашади. У ҳатто ўзидаги жисмоний нуқсонга қарши исён кўтаради, „кал” деган маломатни маънавий устунлик-моҳир чавондозлик шуҳрати билан енгиб утди.

Адибнинг „От кишнаган оқшом” қиссаси чоп этилишида Носир Ғозиловнинг ҳам ҳиссаси борлигини айтиб ўтмоқ лозим. Унинг асарларида шира бор, миллийлик бор, адибнинг айтадиган гаплари бор. „От кишнага

оқшом” қиссаси Йўлдош Охунбобоев номидаги Ёш тамошабинлар театрида режиссёр Олимжон Салимовнинг инсценировкаси бўйича сахнага қўйилди. Баъзилар айтиши мумкин: „Хўш, нима бўпти, режиссёр ўзи инсценировка қилди, ўзи қўйди, деб. Йўқ, агар асарнинг негизида гапи бўлмаса, режиссёр уни ҳеч нарса қилолмайди. „Хўп, олиб чиқса нима бўпти?.- ҳам дейишар.

Бизда нима кўп – сахна асари кўп. Шуларнинг ичидан фақат адибнинг асарининг танлаб, қардош, Қозоғистон Давлат академик театри ўз сахналарида қозоқчага ўгириб гумбурлатиб қўяётганига нима дейсиз? Бу тасодифми? Йўқ, бу тасодиф эмас. Асарда қозоқ биродарларимизга маъқул келадиган бирор гапи борки, сахналаштирган.

Шу пайтгача Абдулла Қаҳҳорнинг „Оғриқ тишлари” и билан адиб Саид Аҳмаднинг „Келинлар кўзғолони” қозоқ сахнаси юзини кўрган эди. Булар илгариги даврда эди. Тоғай Муродники эса истиқлолимиз даврига тўғри келди. Давр масаласини ҳисобга олсак, унда қардошлар сахнасига чиққан бизнинг асаримиз якка-ю ягона шу Тоғай Муродники бўлиб қолади. Шунинг ўзи ҳам онча нарсани англамайдими, ахир?

Бу асар, демек, қардошларимизга ҳам маъқул бўлибди. Нимаси маъқул бўлди экан? Маълумингизки, Қозоғистон асосан чорвадор республика. Пахтачилик қанчалик бизнинг миллий характеримизни белгилайдиган бўлса, уларда чорвачилик, чорва аксари халқнинг касб-корини белгилайдиган соҳа. „От кишнаган оқшом” асари фақат от кишнагани

учун эмас, балки тасвирланаётган объектга муносабати билан , одамларнинг дардини ҳаққоний айта билгани билан ҳам қардошларимиз саҳнаси юзини кўришга муносиб деб топилди.

Тоғай Мурод табиатан ўз қаҳрамони Зиёдулла чавандоз каби , тарлон от каби феъли асов , полвонлари каби дўлвори бўлган.

Адиб олам ва одам уйғунлигини бу қиссасида Зиёдулла кал ва тарлон от мисолида бадиий тадқиқ этган . Адиб отни тарифлабгина қолмай, уни ёрқин бўёқларда чизиб берди.

„Тарлон думлари ёйилди, ёллари хурпайди. Ёллари бир чап бўйнида , бир ўнг бўйнида ўйнади.

Бу ёл эмас, ипак, ипак. Бу ёл эмас, думбира тори , дўмбира тори.

Гажак-гажак бўйинлари бўйин эмас, дўмбира, дўмбира.”¹

Зиёдулла отни дарддоши, қардоши билиб сирлашиши сўзлашиши киши кўнглига эришлик олиб киради. Қисса китобхонда отга, атроф-оламга меҳру муҳаббат уйғотибгина қолмай, жонзотлар қалбини ҳис қилишга ўргатади.

Ёзувчи отни эгарлаганда , кўпқарига кираётганда унда бўлаётган ўзгаришларни мароқли қилиб тасвирлайди, отга ишлатиладиган ҳар бир буюмнинг хусусиятларини бирма-бир санаб ўтадики, беихтиёр, аттанг, шунча нарсани билмас эканман-да , деб қоламиз. Ёки улоқчининг кўлидаги қамчисини тасвирлашини кўринг. Уларнинг турлари, ҳар бир турининг ўзига хос хусусиятлари ўрни-ўрнига қўйиб тасвирланган. Чавандоз отда қандай юрибди, у ўзангига оёғини қандай қўйяпти ҳамма-ҳаммаси ўта синчковлик билан ўрганилган. Боиси, у кишининг ўзи,, Мен гўдаклигимдан давраларда кўрашиб катта бўлдим”, „Саттор чавандоз билан қишлоқма-қишлоқ юрдим . Тўйма- тўй юрдим . Кўпқарима-кўпқари юрдим” , деган эди.Шунинг учун ҳам қаламга олишда бу нарсалар адибга қийин бўлмаган.

¹Тоғай Мурод.От кишнаган оқшом.-Т: Шарқ .1994.-Б.138.

Ёзувчи қанча қисса, қанча роман ёзмасин, ўз қахрамонларини халқ кўзи ўнгидаги оддий одамлардан танлаган. Асарлардаги кишилар ҳаёти билан реал одамлар турмушини узиб қўймаган. Тоғай Муроднинг истеъдоди шунда-да! Тоғай Муроднинг яна бир қиссаси „Ойдинда юрган одамлар“ дир. Бу асар ёзувчининг энг дилбар ва муаллифнинг ўз сўзи билан айтганда, „не кунларни кўрмаган“, энг мураккаб тақдирли қиссаси илк маротаба

„Ўзбекистон адабиёти ва санъати“ газетасида тилга олинади.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Одил Ёқубов сўз бошиси билан бу қиссадан қиссасидан парча эълон қилинади. („Ўзбекистон адабиёти ва санъати“ 1983 йил, 1-сон).

Орадан бир йил ўтгач, ушбу қиссаси „Шарқ юлдузи“ журналида эълон қилинади. („Шарқ юлдузи“ журнали: 1984 йил, 1-сон).

Бу асари 1985 йилда Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида нашр этилади. Шу йили бу китоб Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Ойбек номидаги мукофоти билан тақдирланади. Йиллар ўтгач, Тўғай Мурод бу қиссага яна мурожаат қилади ва уни қайта ишлайди. Ниҳоят қиссанинг тўлиқ варианты чоп қилинади („От кишнаган оқшом“, „Шарқ нашриёт-матбаа концерни Бош таҳририяти, (1994)).

Ушбу қисса номини ўқишингиз биланоқ сизни аллақандай сирли-сеҳрли ойдин кеча бағрига олади. Ичингизга ажиб бир нур ўрмалаб киради. Дил-дилингизни ёритиб юборади.

Қиссада Қоплон билан Оймомо фарзанд илинжида тунни тонгга, кунни ойга, ойни йилга улаб яшайди. Қоплон хотинини Момоси, деса, Оймомо эрини Бобоси, деб чақиради. Улар йўқ боланинг бобоси, йўқ боланинг момоси бўлиб, йилларни йилларга улайди. Бир-бирига мултираб яшайди. Улар учрамаган доктор, улар кўринмаган табиб қолмайди. Аммо, на доктордан, на табибдан наф кўради.

Тоғай Мурод чол кампир ҳаётини ғоят нозик , ғоят шоирона тасвирлайди. Чол-кампирнинг ўзаро меҳр- муҳаббатини қўшиқдек куйлаб беради. Тоғай Мурод бир-бирини Бобоси, Момоси, дея атаб умр ўтказаётган бир жуфт покиза инсонни ойдиндаги ой нурига ўраб тасвирлайди. Оқибатда, ушбу жуфтнинг ўзи ҳам, сўзи ҳам, туриш- турмуши ҳам оининг кумуш нурларига йўғрилиб кетади.

„Тоғай Муроднинг куйиб , ёниб: ўртаниб битган , баъзан фарёд ўриб битган бу қиссасини „Муҳаббат қўшиғи” , деб атагим келди.

Назаримда, Тоғай Мурод қисса битмайди , назаримда , бор овози билан қўшиқ айтади. Бу қўшиқда овж пардалар бор, нолишлар бор, савт бор,, -деган ҳайқириқ буюк адиб Саид Аҳмадниқидир. Бунчалар ўринли баҳолар фақат буюк адибга хосдир.

Одил Ёқубовнинг бу қиссага нисбатан айтган фикрларига эътибор қаратсак. Тоғай Муроднинг биргина „ Ойдинда юрган одамлар ” қиссасида, янглишмасам, адибга хос бўлган фазилатлар янада яққолроқ сезилади.

Асар нима ҳақида ? Бир қарашда қисса адабиётимизда кўп айтилган фарзандсизлик муаммосига бағишлангандек туюлди. Аслида, ундай эмас аслида , услуб жиҳатидан халқ дostonларига ўхшаб кетадиган бу қиссани муҳаббат ҳақидаги бир куй, тўғрироғи, муҳаббатга суяниб, борган ҳаёт довуллариини енгиб ўтган икки дил , икки пок инсон ҳақидаги типик бир қўшиқ десак ярашади.

Яхши қўшиқ мунгли бўлади, бироқ бу мунг кўнгилга ғамлик солмайди, билъакс сув ичгандай равшан қилади.(14-б)

Ушбу қиссани ёзувчимиз Пиримқул Қодиров қандай баҳолар экан ? Бу асарида ёш адибнинг ижодий изланишлари бошқачароқ йўлдан боради. Қоплон ҳам Зиёдулла каби меҳнат севар, бир сўзли одам, у ҳам табиатга ихлос қўйган . Оймомо деган қизни севиб қолган икки қалбнинг туганмас муҳаббатига фарзандсизлик балоси қарши туради. Улар умр бўйи шу дардга даво излайдилар , баъзи одамларнинг маломатларидан

азоб тортадилар, бир қанча вақт ўксик ва тили қисик бўлиб юрадилар. Фарзандсизлик муаммосига Тоғай Мурод ўз қиссасида янгича талқин берганини алоҳида айтиш керак. Муаллиф қиссанинг дастлабки бобларида Қоплон билан Оймомони „акамиз“ , „ онамиз“ , деб ҳурмат билан қаламга олади. Ёшлари улғайган сари адиб энди уларни „ бобомиз “, „момомиз “ , деб эъзоз билан улуғлайди. Муҳаббатнинг юксаклиги туфайли китобхонлар қалбида фарзандларга меҳр уйғотадилар. Шу билан улар маънавий жиҳатдан кўп фарзанд кўрган мухтарам боболар ва момолар қаторидан ўрин оладилар.(-б)

Вафо Файзуллаох „ Абадият“ деб номланган мақоласида бу қисса юзасидан қалбидаги бор дардларини тўкиб солган. Ҳиссиётлари тоза бу қиссани йиғи бўғзимга тикилиб , ютоқиб , севиб ўқидим. Шу асар боис „ Ойдин“ деган сўзни яхши кўриб қолдим. Ойдиндаги мамлакат кўнглим кўзига кўринди. Бу мамлакатнинг одамлари менга танишдай эди.

Лекин бошқа бир маънода, бошқа бир муҳитда истиқомат қилардилар. Жазирама куйи ҳам, қоп-қоронғу зулмат ҳам Ойдинда юрганларга дориёлмасди. Қоплон ва Оймомога ҳурматим, ҳайратим бўлакча бўлди. Ўша йилларда ёзилиб, йўқолиб кетган бир машқимнинг хотирада қолган икки сатри тилимда айланади:

Аҳай-аҳай , кўзларингдан кўзим ўргулсин,

-Ўн еттига ,ўн етти га кирмаган ёрим....

Ўшанда дўсту устозларимнинг кулгусига қолган бу икки сатр “Ойдинда юрган одамлар” нинг ажиб таъсирида кўнглимдан мавжланиб чиққан . Унда буни билмаган , сезмаган , ўзим билан ўзим овора бўлсам бордир, лекин энди... аҳай-аҳай сўзиданоқ бу хаёлий ва тоза ҳайқириқни ойдинда юрган одамлар қалбидан олганим ва ўша ғўр ва тўпори, мусоффо кунларимда мен очилган чечакдай ушлаганимга иқрорман....(183-б)

Бу асарида юрак-юракдан силқиб чиққан мусиқани ҳис қилдим. Пок туйғуларни ой жилосида жилвалантирган муаллиф истеъдодига тан

бердим. Қоплон ва Оймомо тимсолида вафо-садоқат, муҳаббат ,сабр-бардош нозик ифодаланган. Адиб миллий кадрият, анъаналарни асар руҳига моҳирона сингдириб юборган. Гарчи асарда маҳзун оҳанг етакчи бўлса-да , ҳар бир лавҳада ўзгача тароват мужассам: „Кўзларнигга боқишларим.... боқишларимизнинг ўзи бир дoston , момоси. Бовужуд шоирлар билмади, билса элга ёярди... Мен сенга айтсам, момоси, боқишлар-да ҳали ўзимизники.....¹

Қаҳрамоннинг дил номалари, соф муҳаббати, кўнгил розлари ўқувчида ёки китобхонда лирик кайфият туғдиради.

Тоғай Муроднинг қиссаларидан бири „ Момо Ер қўшиғи” , „Момо Ер қўшиғи ” –қисса биринчи марта . „Қўшиқ” номи билан „ Ёшлик ” журналида эълон қилинади.(„Ёшлик”, 1987 йил,3-сон).

Қиссанинг тўлиқ варианты шу йили китоб шаклида чоп этилади(Гофур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987).Асарнинг ёзувчи томонидан қайта ишланган янги варианты эса 1994 йилда нашр қилинади („ От кишнаган оқшом” „Шарқ ” нашриёти матбаа концерин Бош таҳририяти, 1994).

„Момо Ер қўшиғи ” бошқа қиссалардан фарқ қилади. Тоғай Мурод бу қиссасида бошқача йўлдан боради. Ўз йўлидан адашиб, оёғи ердан узилиб , Ғарб адабиёти сояси бўлиб қолган ижодкорларнинг типик образини яратади. Шу ижодкор образи туфайли қиссага майда-чуйда тошлар отилди.

Асар ютуқларидан кўз юмиб ўтилди. Ахир , қайси соя ижод ўзига ойна олиб қарайди , дейсиз ? Масалан, қиссада оригинал бир образ бор , бадиий бақувват образни назарда тутяпман. Сержант Орзикулов ўзбек адабиётида мутлоқ янги образ.

Аскарликдан „ Сержант ” унвонини олиб қайтган, ўзининг кичик қишлоғида Сержант Орзикулов қиёфани акс эттирган йигит ,

¹Тоғай Мурод.Откишнаган оқшом.-Т:Шарқ.1994.-Б.138.

Ўз тилида эмас балки ўзга бир тилга сўзлашишни афзал билса. Мўйсафид отасининг тоқати тоқ бўлди ва отаси ёрилди.

„ Ўлим , эрта биров айтган экан, отангни кўрдим- аҳмад фориғ, энангни кўрдим-товони ёриқ , деб отанг шул, энанг шул. Қуй энди , ўз тилингда гапир ” .¹

Бу эса отанинг ўғлини ўз тилига гапиртириш учун биринчи ҳаракати эди. Аммо, бу фойда бермаганидан, сўнг ота ўғлини кулоқ-чаккасига тарс этиб этказиб солди. Аскар отасини ниятини англаб етди, ўз тилининг қадрига етди.

Онаси ора қилди.

-Қўйинг ,энди қобил аскар бўлади , -деди.

Айт, қобил аскар бўламан , де.

-Энди қобил бўламан, жон ота !

-Ҳа-а , энағарнинг аскарлари, тилинг бор эканку.

-Бор, мана, бор!”²

Ўзбекона урфга хос бўлган отага қарши чиқолмаслик хусусияти Сержант Орзикулов образи орқали ёзувчи кўрсатиб бера олган. Шу сабабли бутун умри пода боқиш билан ўтди.

Сержант Орзикулов „ Бола азиз , одоби ундан ҳам азиз ” , деган нақлга бироз амал қилмади . Бу қиссани ўқиганиздан сўнг , албатта Даҳонинг қисмати ҳақида фикр мулоҳаза юрита бошлайсиз.

Шоир учун ижод муҳимми ёки таҳаллус ? Албатта, ижод..... Аммо , Турсин ўз исмидан ор қилиб, „ Даҳоликка кўтарилмоқчи бўлди. Ғарб адабиёти соясида бунга эришиш йўллари қидирди.

Истеъдодли шоир бошқа бировларни такрорламайди. Истеъдодли шоир устозларини эстда тутган ҳолда, ўзига хос йўлни ахтаради.

Даҳо ҳаётда ғаразгўй мақсадлари эвазига ўз йўлини топа олмади. Бунинг натижасида оиласидан воз кечди.

¹Тоғай Мурод. От кинаган оқшом.-Т: Шарқ.1994. –Б.359.

²Тоғай Мурод. От кинаган оқшом.-Т: Шарқ .1994 . –Б.360.

Меҳрибон, раҳмдил, кишлоқ аҳли олдида ўз кадрига эга , ватани учун курашган отасини ўзининг нафси йўлида қурбон қилди.

„-Гап бундай, бова сиз ана шу ўғлингизни чақалоқдан гўдак қилдингиз, гўдакдек бола қилдингиз, боладан йигит қилдингиз. Хуллас , бир парча этни одам қилдингиз.

Туғрими гапим?

-Шунидай ,шундай.

-Шундай экан, фарзандлардан қарзингиз қолмади.

Эл-юртдан қарзингиз қолмади.

Жамики бурчингизни бажариб бўлдингиз.

Энди,оёқни узатиб ётинг . Фарзандлар ўз кунини ўзи кўрсин.

-Энди, катта , шу неваралар.....

-Кеча фарзанд ташвиши деб чопдингиз , бугун невара ташвиши деб чопяпсиз.

Эртага чевара ташвиши келади, индинга эвара ташвиши келади.

Дунё шундай бова , дамингизни олинг. Неваралар ўз кунини ўзи кўрсин ?¹

Каттанинг гапига кириб, Сержант Орзикулов ўғлини нафс балосидан қайтариб, йўлини топишга кўмаклашганда эди.

Тоғай Муроднинг „Заранг таёқ ” деб аталган ҳикоясида кексайиб қолган чўпон ва унинг ўғли ҳақида гап боради. Ота қўлидаги заранг таёқни кимга топширишни билмай хуноб, замона ёшлари , жумладан , ўғил „ подачи” бўлишдан ор қилади. Бу ҳол қарияни изтиробга солади. Ҳикоядаги ўта ҳаётий , табиий , таъсирчан лавҳалар мавжуд.

Тоғай Мурод адиб Умарали Норматов билан бўлган суҳбатидаги фикрларига назар ташласак . Бир оз сукутдан кейин яна қизишиб сўзида давом этади : „ Ғанимларимнинг даъвосига гўё мен этнограф, шунчаки бахиш қаламкаш эмишман . „

¹Тоғай Мурод.От кишнаган оқшом.-Т:Шарқ.1994.-Б. 435-436.

Деновдан нарига чиқолмайсан , нарёқда нималар бўлаётганини кўрмайсан , жаҳон адабиётидан беҳабарсан, модернизм нима , абсурд , онг оқими нима билмайсан , Ниции , Фрейд , Кафка , Жойс , Камюга тишинг ўтмайди . Ташлансалар бўладими менга бу „ билагон ”нодонлар ишонинг , Умарали ака , мен Нициини , Фрейдни , Кафка , Жойс , Камюларни модернизм адабиётни улардан кам эмас, ортиқча биламан Ниции „ Зардушт ” ни , Кафка „ Жараён ” ини , Камю „ Бегона ” си билан „ Вабо ”сини бир эмас , бир неча бор ўқиб чиққанман . Жойснинг „ Улисс ” ини ҳам „ Иностранная литература ” да русча таржимаси чиқмасдан бурун кўлёмасини топиб ўқиганман , ҳатто уни ўзбекчага таржима қилишни кўнглимга тугуб қўйганман . Бу олифталарнинг модернга машқлари таклиддан нарига ўтмайди , ёзганлари таржимага ўхшайди. Мен уларга ҳақиқий „ ўзбеккона модерн ” , „ ўзбеккона абсурд ” , „ ўзбеккона онг оқими ” қанақа бўлишини кўрсатиб қўяман....(35-36 б)

Бу веқеалар адибга ёмон таъсир қилди. „ Заранг таёқ ” ҳикоясининг матнини кейинчалик „ Момо Ер қўшиғи ” қиссасига бир оз ўзгартиришлар билан киритди.

Ижодкор Шарқ адабиётидан Ғарб адабиётини устун қуйиб , Ғарб адабиёти соясига қолиб кетган шоир қисматини „ Момо Ер қўшиғи ” қиссаси орқали рақибларига кўрсатиб бера олди.

Қиссада миллий заминдан оёғи узилган , Ватан тупроғида яшаб, юрагида юрт тўйғуси бўлмаган 80-йиллар мафкураси қурбони , Ғарб адабиётига сиғинди банда бўлиб қолган ижодкор образи ўзбеккона киноя билан тасвир этилади. Бироқ бу қиссада ҳам Тоғай Мурод ижодига хос табиийлик , соддалик фазилатлари баланд парвозлик , сохтакорликка қарши қўйилади, чин ҳақиқатни ёзувчи ўзи учун ардоқли оддий қишлоқ одамларидан қидиради, уларнинг содда , самимий ҳаёт тарзини улуғлайди: „қора меҳнат” кишиларига ҳамдардлик туйғуси асарда уфуриб туради.

Тоғай Мурод эса илк асарларидан бошлаб юрагидаги дардни, халқимизга хос бўлган бетокроп жихатларни қаламга олишга интилди. Шу боисдан унинг ҳар бир янги асари адабиётда шов-шув бўлади. Осонликча эришиб бўлмайдиган бу муваффақиятларининг сири нимада эди? Бу ҳақда адибнинг ўзи шундай дейди! „ Мен фақат бир мақсадни кўзладим: ўттиз-ўттиз беш йилларгача жаҳон адабиётини ўқиш . Фақат ўқиш , ўқиш , ўқиш , кўл қотиб қолмаслиги учун майда-майда ҳикоялар машқ қилиб туриш....(79-б).

Тоғай Мурод ҳикояни-да яхши ёзади. Ҳикояларидан учкун чиқиб-учкун чиқиб ётгич бўлди.

Тоғай Муроднинг „Бобоси билан невараси” ҳикоясида бобо билан неvara ўртасидаги муносабат ёрқин тасвирлар воситасида акс эттирилган. Ақлли баъзи нарсаларга, воқеа-ҳодисаларга етмайдиган уч ёшарли неваранинг яратмишнинг яратувчи томонидан яратган яратикларига бўлган қизиқиши. Миттигина невараси ўзига, кишилар учун энг ширин ва керакли наrsa шоколад деб буилади. Шунинг учун ҳамма нарсани аввало шоколадга таққослаб кўради. Бобоси ёмон бўлсада, ўзи билган одамлар ичидан бобосини яхши кўради, сабаби тоқчадан шоколад олиб беради.

„Бобоси билан невараси” шаҳар борди. Неvara шаҳар кўрди. „Катта-катта уйлари бўлди, одамлари кўп бўлди, кўчаларида одамлари олма, бодрингларни одамларга кўрсатиб ўтиргич бўлди “ . Шаҳарнинг таърифини кўринг. Боланинг тасаввурини кўринг.

Иш деганлари жонига теккан , орзуси пенсияга чиқиш, мундоқ дам олишни истаган бобоси икки ойча бўлди-ю пенсияга чиқиб мақсадига эришган, аммо нима иш қилишини билмай ўзини кўйрга жой топалмай қолди, ҳар қандай қийинчилик ва вазиятларга мослашиши , кўникиши инсонга хос хислат. Бобоси ҳам неварасига боқиб, беихтиёр ўзининг болалигини эслайди ва неварасини тушунишга ҳаракат қилади. Чунки неварасининг қалби беғубор , софдир. Ғаразлик иллатлари ундан мустасно.

„Кузнинг бир кунида” ҳикоясида эса Ақромжоннинг бир кунлик ҳаёти кўрсатиб берилган. Куз фасли эсланганда албатта, пахта терими мавсуми кўз унгимизда намоён бўлади. Бир кунда юз берган воқеа ҳам пахта даласида бўлади.

Онаси вафот этганлиги тўғрисида хабар ёзилган телеграмма Раҳимжонов номига келади. Онасидан жудо бўлгани қанчалик мусибат эканлигини ҳис қилган Обидович Раҳимжоновга айтиш йўллари излаб кўради.

„ Кўряпсанми қизларнинг ўсма қўйишини. Ўсмани ўзлари учун қўяди, деб ўйлайсанми ? Йў-ўқ, сен учун : ҳаммаси сен учун йигитлар учун. Ҳаёт шунақа, гўзал....-деди ”¹

Доцент Обидович Раҳимжоновни кўнглини шу йўсинда кўтариб, мутҳиш воқеани айтиб , ўйига жўнатади

Бу ҳикояда ёзувчи инсонни ички кечинмасини тушуна оладиган , қўлидан келганча ўзгаларга ёрдам бера оладиган доцент Обидовичнинг образини яратган .

1967 йилда пахта мавсумига катта эътибор қаратилган , тартиб кучли талаб қилинган бир даврда Обидович инсонийлик хусусиятлари жўш ўрган ҳолда бир талабасининг бошига тушган кулфатни ҳис қилиб , уни уйига жўнатади. Шу ўринда миллий ўзлигини йўқотмаган ўзбек кишини образини кўришимиз мумкин.

Талаба Раҳимжонов тимсолида эса шаҳарлик айёр, маккор, риёкор талаба йигит образи акс эттирилган .Ўғлининг қийналмаслигини хоҳлаган ота телеграмма йўсинида ўғлини пахтадан уйга қайтариш чорасини кўради . Бу топилган бемани йўсин Раҳимжонни ўйига қайтишига катта ёрдам беради.

„ Бу фетдан тамадди қилиб чиққанда оқшом туша бошлаган , жафокаш деҳқон кузининг олтин бир куни тугаётган эди ” .²

¹Тоғай Мурод.Бу дунёда ўлиб бўлмайди.-Т:Шарқ .2001.-Б. 175.

²Кўрсатилган асар.-Б.176.

Ёзувчи бу жумлалар замирида кузнинг жазирама иссиғида не умидлар билан ишланган деҳқоннинг меҳнاتини олтинга қиёслапти.

Эзгулик билан ёвузлик жанги Гётедан-да қари, Эсхилдан-да қари .

Тоғай Муроднинг эзгулиги билан ёвузлиги уруш-да қилиб ўтирмади, жанг-да қилмади, уришни ўқувчига ҳавола қилди. Эзгулик билан ёвузлик жанги мусичанинг „Ку-ку-ку” сига ошуфта истироҳат боғи директорининг муовини билан директор ўртасида ҳам давом этди. Бу ерда жанг бўлди. Ёвузлик бир зарба билан эзгуликни йиқитди. Қалбимиздаги эзгулик мағлуб эзгуликка ҳамдард бўлди. Бир кенгайиб олди. Қалбимиз бир оғриди.

Бу ҳикоясида табиат манзараларидан қушларнинг сайраши орқали ҳаётни нақадар гўзал эканлигидан баҳра олувчи образни дунёга келтирган адиб. У ўзича икки тоифадаги одамларга ачинади. Бири-Шишкиннинг расмлари олдида бепарво ўтган одамга, иккинчиси-қушлар сайраётганда сўзлашган одамга . Шу одамларни тўхтатиб , дегиси келади! „ Биродар, тўхтанг кўряпсизми Шишкиннинг қайинларини: ҳаёт гўзал, шунақа....”

„ Биродар, эшитяпсизми, тоғ чумчуғи сайраяпти. Бу оҳангни Битховен ҳам билмаса керак .Афсус, бу оҳангларнинг номи йўқ эшитинг, қушларни эшитинг эшитинг.....¹

Ёзувчи „Кузнинг бир кунида” ва „ Ку-ку-ку....” ҳикояларида ҳаёт гўзаллигига ишора беради. Биринчи ҳикояда қизларнинг ўсма қўйиши ўзлари учун эмас , балки йигитлар учунлигининг ўзида ҳаётнинг бир гўзаллик сири яширинган. Иккинчи ҳикояда эса Шишкиннинг расмлари-ю, қушларнинг гўзал оҳанги остида ҳаёт гўзаллиги мужассамлашган.

Расмларда акс эттирилган манзараларни кўриш билан уни ҳис қилиш бошқа-бошқа тушунчалардир .Расмни кўриш кишини оз фурсатли вақтини олади.

¹Тоғай Мурод.Будунёга ўлиб бўлмайди.-Т:Шарқ,2001.-Б.177 .

Аммо, расмдаги манзара замирида синдиррилган том маънони ҳис қилиш учун кишидан катта маҳоратни, билимни, изчилликни талаб қилади.

Бу ҳикоядаги тасвирланган табиат манзараси ҳам кишининг эътиборини ўзига жалб қилади. „Теваракка қаради: йўлни икки томонидан хайбатли тоғ чўққилари ўраб турибди. Ботаётган қуёш тоғ чўққиси учида осилиб қолгандай....Тоғдан оқиб тушаётган сувнинг шовуллаши эшитилиб сув оқаётган сойдаи салқинлик уфуруб турибди. Тоғ қушларининг нағмалари....”¹

Бу ҳикояда хоҳ мусича бўлсин, хоҳ бошқа қуш бўлсин уларга ғамхўрлик қилиш инсоний хислатлардан эканлиги эътироф этилган.

„Эр-хотин” ҳикоясида яхши шоир Ўралбой ҳаётни мураккаблигини англаганлиги учун биринчи китобидаги шеърлари кўзига жуда бачкана кўринди ва шоҳ асар яратиш илинжи пайдо бўлди.

Барчинойдай жуфтти ҳалолини топган шоирнинг шоҳ асари яратилади.

„Ўралбой ижобий , ўғилга термулди: „Ана буюк асар, ана !.” Анна Каренина”! Йўқ , „Хамса”!²

Бу жумлалар орқали шоир ўзбек адабиётидаги асарни(буюк эканлигини) , европа адабиётининг асаридан устун қўйиб, юксак эканлигини эътироф этган .

Шоир қалб эгасида миллий урф-одатларимизга бўлган эътибор кучли бўлади. Шу боисдан Ўралбой аёлини атлас куйлақда кўришни хоҳлайди. Эр-хотин ўртасидаги келишмовчилик ҳам шу туфайли юзага келади.

„ Кўнгилсиз турмуш бўлмайди”, деган фикр. Барчинойни фикру ёдини қамраб олган.

¹Мурод Тоғай. Бу дунёга ўлиб бўлмайди. -Т:Шарқ,2001.Б-177.

²Тоғай мурод.Бу дунёда ўлиб бўлмайди. -Т:Шарқ,2001.Б- 181.

Эр-хотин ўртасидаги меҳр-муҳаббат, садоқат, бир-бирини кадрлаш деган тушунчалар ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Икки инсоннинг заҳматлари эвазига юзага келишини ҳикоя воқеалари замиридан билиш мумкин. Барчиной Ўралбойнинг тоғасига юзидаги кўкарган доғнинг тафсилотини турмуш ўртоғининг нафасониятига тегмайдиган ҳолатга келтириб айтди. Дами ичида эр энтикканидан нафаси титраб кетди. Меҳмонлар-да кетди. Хотини-да тараддуд кўрди.Эрини узрини кўринг.Ўзи кўкарган ёнокни ўпиб узр сўради.

Кечаси хотинига тикилиб-тикилиб ўтирди. Тикилиб-тикилиб калбида аёлига шундай илиқ туйғулар кўпириб тошдики, ҳов ўшанда, синфдошига қараб-қараб ўтирганида-да шундай бўлувди.

Қани ҳикояда севги деган сўз?

Қани ўша куруқ сўз?

Айтмайди, ҳея ким айтмайди.

Бу сўз ичингдан келади.(228-б)

Ўралбойнинг Барчинойга нисбатан кўнглига илиқлик пайдо бўлишига олиб келди. Барчиной инсон зоти учун муқаддас ҳисобланган „оила ” ни сақлаб қолди.

Барчиной тимсолида ҳақиқий ўзбек аёлининг ҳаёси , ибоси, матонати, эркакдан ҳурлик кўрганда ҳам уни кечира олиш хислатлари акс этирилган образ яратган ёзувчи..

Хулоса ўрнида шуни айтиш керакки, Тоғай Мурод дунёни ҳис қилиши, уни идрок этиш билан ҳам ҳеч кимга ўхшамайди.

Адибнинг ўзига хос фикрлаши, асарларининг тили, фавқулодда ёрқин образлари билан ажралиб туради. У воқеаларга кинояли назар ташлайди . Ҳам юмори бор, ҳам жиддийлиги. Баъзи воқеалар тасвирини ўқиб, на йиғлашингни билмассан, на кулишингни.

Ҳар қандай шоирда адиблик истеъдоди бўлади. Лекин жуда камдан-кам адибда шоирлик иқтидори юзага чиқади. Тоғай Мурод ҳам

худди шундай ижодкорлар сирасидан: Унинг ижоди том манода шоирона . Мардона шеърят руҳи билан суғорилган.

Тоғай Муроднинг ўзга бир олами бор. Бу олам уни адабиётга олиб кирди.

Тоғай Мурод ўзи яратган ана шу олам ичида яшай бошлайди. Бу оламда ойдинда юрган одамларнинг содда дунёси, юлдузлар мангу ёнадиган осмон остидаги полвонларнинг ҳалол кураши, кўпқари чопган оққўнгил чавондозларнинг дилтор-тар гурунги бор.

Ёзувчи қиссаларида , ҳикояларида ҳаётӣ , атрофимизда мавжуд , лекин бизга нотаниш бўлган фалсафӣ ғояни илгари суради. Унинг қаҳрамонлари „Чин гаплар кўнгилда бўлади, тилга чиқса, ёлғон бўлади-қолади” типдаги инсонлардир . Улар айнан ана шу фалсафӣ руҳ билан суғорилган, улар айнан шу руҳиятда қиссада, ҳикояда гавадалантирилади.

„Юлдузлар мангу ёнади” қиссаси номидан тортиб сўнгги нуқтасигага , ҳаёлидан бошлаб, дақиқ шаклигача руҳи ғавқулодда ёрқин асар. „Ҳар банданинг кўкда ўз юлдузи бўлади, ошна. Шу юлдузнинг ёнгани шу банданинг ёнганидир. Шу юлдузнинг сўнганидир.

Йўқ ошна, йўқ !

Юлдузим ҳали ёнади ! Давраларим ҳали давом этади !

Невараларим давраларида:..

-Ё бобомнинг пири !-дея айқириб-айқириб олишга беради.

Юлдузим мангу ёнади !.

Бу сўнгсиз аслида ҳикмат, марднинг кўнглида дўсти ва ёри борнинг умрлик фалсафаси. Юлдуз нур уяси, нур жойи ! Кичкина юлдуз кўз! Жуда катта юлдуз, ҳеч қачон сўнмайдиган юлдуз-инсон кўнгли! Унинг мардлиги, меҳрибонлиги, муаббати, содиқлиги, дуслиги ана шу кўзнинг, ана шу кўнгил юлдузининг нурлари. Бу нурдан бебаҳра киши сўқир, шу юлдузга хиёнат қилгандан эса тақдир ўч олади. Қисмат унинг кўзини кўр қилгади, юлдузин сўндиради....

Дархақиқат, Бўри ва Насимнинг икки қутбдаги кечиши, лекин ёнма-ён яшаётгани кўнгилликнинг ҳаёти эмасми? Бири ишқли, мард, енгиб-енгилиб яшаса-да, асл оймога содиқ, кўзи очиқ, қалби очиқ-юлдузи мангу ёнади! Бошқаси-номард, қалби қора, кўзидан олдин қалби сўқир. Сўқиркўнгли, сўқир кўз.

„Юлдузлар мангу ёнади” асарининг қиммати-тасвирда бетараф, адолатли, қолган ҳолда мағзидан, туб-тубдан адолатга, ҳақиқатга хизмат қилишдир. Муқаддас калом буюк зот „Ҳеч кимга зарра мисолига зулм қилинмас, ҳаммаси ўз ёмонлигидан, деб огоҳлантиради. Бунинг бир тасдиғи Бўри ва Насим полвонларнинг қисмати. Одам шундан таъсирланади. Одам шундан ўзини жиддийроқ ўйлайди. Фақат ҳақиқий асарлардагина ана шундай дурдона, ноёб ва керакли ҳикмат бўлади!

„От кишнаган оқшом ” қиссасининг услуби ҳам, руҳияти ҳам „Ўв , биродарлар”, деб бошлаган илк иссиқ ҳароратли сўздан бошланиб, олис ва яқин замонга, чигал ва осойиш муҳитга бизни ҳайқириқ билан олиб кириш, жониворларга-да етказиб: „Аё Тарлон, сен менинг қиёматли биродаримсан!” деганга авжи сусаймай, савти юксалиб борган драматик, фожиавий, ҳофизаси жуда дўлвор улуғ асардир!

„Ойдинда юрган одам” қиссаси қаҳрамо-Бобомизнинг худога зорланган жойлари бор: „Эй, худо, эсимни таниганимдан буён худога сиғиниб келдим, худога ишониб келдим. Шундай экан, ҳар не қилсанг қил, пуштикамарли қил-да, эй худо! Дунёдан неча-неча подшолар ўтди, неча-неча ҳокимлар ўтди, неча-неча катталар ўтди.....

Пуштсиз умрим мобайнида кўп-кўп катталардан қайтдим.,, Аммо, ёлғиз сендан қайтмадим, эй, худо! Дилим-да худо бўлди, тилимда-да худо бўлди”.¹

Фарзанд-ҳамма миллатнинг менталитетида бор. Бизда фарзандганисбатан „қолажак жоним, оқаётган қоним, давомчим” , деб қаралади.

¹Тоғай Мурод.Откишнаган оқшом.-Т:Шарқ.1994.-Б225.

Тоғай Мурод, шу фарзандсизликни ўзбекнинг „кичкина“ бир дардини катта майдонга олиб чиқди. Қиссада инсоният тақдирида мавжуд умуминсоний муаммо-фарзандсизлик, севги-тилга олинган. Шу умуминсоний муаммоларнинг Тоғай Муродона битилиши қиссага бекиёс мазмун ва умр боқийликни тамға қилиб босди.

Тоғай Муроднинг ривояти-қўшиқ ичида қўшиқлари, асар ичида асарлари ҳаёл ва ҳаётни, олам ва одамни, мозий ва келажакни бир нуқтада жамлаб тамаддундан қилаётганимизда шарқона обихаёти билан руҳимизни яйратади.

Шу ўринда Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Саид Аҳмаднинг Тоғай Мурод ҳақида унинг қиссалари ҳақида айтган сўзларини келтирмоқчиман.

Тоғай Мурод адабиётга тутаб эмас, ёниб кирди. Тоғай Мурод қиссалари соф миллий ўзбек қиссалари. Адибнинг қиссаларида, тасвирланган одамларга бошқа халқ либосини кийдирсангиз ҳам ўзбеклиги билиниб туради. Уларнинг хулқ-атвори ҳам бошқа халққа асло ўхшамайди.¹

Дарҳақиқат унинг қиссаларидаги, ҳикояларидаги қаҳрамонлари миллий қадриятларимизни, урф-одатларимизни қадрлайдиган соф ўзбеклардир.

Тоғай Мурод „ Ойдинда юрган одамлар“ қиссасида ёзади „...кутиб-кутиб яшайди...кўнгил мевасини излайди“, дея ёзади.

Дарҳақиқат, адиб кўнгли бир мевани излади, узоқ-узоқ излади , кутиб-кутиб излади. Излагани кўнгилларга из соладиган асарлари бўлди .Асарлари ёзувчининг юзи бўлди, сўзи бўлди . Фарзанддай азиз кўнгил меваларини кўнгилларга солиб кетди Тоғай Мурод.(228-б).

¹Тоғай Мурод. Танланган асарлари. I жилд. Сўз боши ўринда. Тоғай Мурод қўшиқлари. -Т:Шарқ,2008 .Б-218.

II БОБ. Тоғай Мурод романлари танқидчилар нигоҳида

Санат ва адабиёт шундай мўжизаки, унинг энг яхши намуналарини ҳам ҳаммага бирдек қилиб кўрсатиб бўлмайди. Баъзан шундай бўладики, фалсафий теран, юксак бадиий дид билан ёзилган асарлардан кўра, ҳаёт икр – чикирларини ифодалаган асарларининг харидорлари ва уни гулдироз қарсақлар билан қарши олувчилар кўпроқ бўлади. Бундай аҳвол қадимда ҳам, ҳозир ҳам шундай. Ҳар бир касб, ҳар бир соҳанинг ўз билимдони, ўз мутахассиси бўлади. Адабиётнинг ҳам сарагини – сарак , пучагини – пучак қилиб, унинг кадр - қимматини , ҳақиқий баҳосини айтиб турадиган билимдонлар борки, булар танқидчилардир. Зеъро танқидчи Иззат Султон ёзганидек, "...Шарҳловчи эмас – талқин этувчи, баҳоловчи ва ҳукм қилувчи ҳамдир; ёзувчи ҳаёт ҳақида ёзади, танқидчи эса ҳаёт ва адабиёт ҳақида ёзади ва шу билан бирга бу соҳаларни чуқурроқ англашда ёзувчига кўмаклашади, шу орқали ёзувчи ва адабиёт савиясини ошириб боради, халқнинг ижтимоий онги ўсишига хизмат қилади.¹

Тоғай Муроднинг ўзбек насри ривожига қўшган ҳиссаси хусусан романчиликдаги ўзига хос тасвир ва маҳорати кўпгина танқидчилар томонидан ўрганилган. Мазкур ишлар натижасида Тоғай Мурод асарлари , қаҳрамонлари ўқувчилар қалбидан кенгроқ ўрин олди. Англаш мумкин бўлган жиҳатлар мунаққидчилар таҳлили орқали ойдинлашди ва ўз ечимини топди. Ёзувси романларига мунаққидларнинг муносабатини ўрганар эканмиз, фикр – қарашларни ўрганар эканмиз, фикр – қарашларда ўхшаш ва фарқли томонлар, ўзига хос талқин ва ёндашувларни кузатамиз. Умуман олганда,

1. Ўзбек совет адабий танқиди танқиди тарихи. – Т: ўқитувчи, 1987,- Б.2.

танқидчилар Тоғай Мурод романларига қуйидаги томонларга эътибор қилиб, ўз муносабатларини билдиришган:

- Тоғай Мурод романларининг тили ва услуби;
- романларнинг анъанавийлик ва ўзига хос жиҳатлари;
- уларда акс етган муаммо (масала) лар;
- образлар олами (руҳияти, кечинма ва қисмати)
- рамз ва тасвирлар моҳияти.
- Тоғай Муроднинг ўзбек романчилигидаги ўрни ва бошқалар.

Ўзбек адабий танқидчилигида Тоғай Муроднинг романлари замонавий романчилигимизнинг энг жиддий ютуқлари сифатида эътироф этилади. Ёзувчининг айниқса, “Отамдан қолган далалар” асари жуда кўпчилик мунаққидлар эътирофига сазовор бўлган. Муаллифнинг ўз сўзларига таянган ҳолда танқидчиликда бу асар “Ўзбек халқига қўйилган ҳайкал сифатида” баҳоланган ва у узоқ яшайдиган ҳали кўпчиликни ўйлантирадиган, таъсирлантирадиган романларидан эканлиги, таъкидланган. Ёзувчи бу асар учун Ўзбекистон Республикаси Абдулла Қодирий номидаги давлат мукофоти билан тақдирланган. Айнан шу роман эълон қилинган, адибга Ўзбекистон халқ ёзувчиси унвони берилган.

Дарҳақиқат, “Отамдан қолган далалар” романи китобхонни ўзига ром эта оладиган, фикрга, ўйга толдирадиган мушоҳада ва мунозара қилишга ундайдиган асар. Роман 1986 – 1991 йиллар оралиғида ёзилган ва 1994 йил “Шарқ” нашриёт матбаа концернининг Бош таҳририяти томонидан 75000 нусхада чоп этилган. У ўнта боб , 273 та турли ҳажмдаги фасллардан таркиб топган. Шунингдек , асарда “Мен” деб номланган ёзувчи (Тоғай Мурод) ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақидаги қайдлар ҳам келтирилган.

Китоб нашридан сўнг асар юзасидан кўплаб тақризлар, баҳсу – мунозаралар, мубоҳазалар эълон қилинди. Ҳатто бу асар асосида таниқли кинорежиссёр Шухрат Аббосов икки қисмли бадиий филмни ҳам суратга

олди. Бир сўз билан айтганда асарнинг наشري “шов – шув” га сабаб бўлди. Кўплаб китобхонлар ва танқидчилар эътиборига тушди.

“ Отамдан қолган далалар” романи эълон қилинган, аксарият китобхонлар ҳам айрим мутахассислар ҳам мазкур асарнинг ноанъанавий эканлигидан сўзлашди. Чунчи, филология фанлари доктори Д.Қуроноф - “Роман нафақат долзарб мавзуси, балки бадиий жиҳатлари биланда адабиётимизда жиддий воқеа бўлди. Асарнинг ўзига хос қурилиши, бетакрор ифода йусини , тилдаги жозиб оҳанг, самимият – буларнинг бари унинг мувафақиятини таъминлаган асосий омиллардир” , - деб ёзади.¹.

Адабиётшунос Қозоқбой Йўлдошев мазкур асарда анъанавий тасвир йўналиши ўзига хос бадиий изланишлар ҳамда дунё адабиётидаги энг сўнгги ифода усуллари дадил қўллаш билан омукталашиб келганини эътироф этди.².

Филология фанлари доктори Баҳодир Саримсоқов эса Тоғай Муроднинг ўзбек романчилиги тараққиётида белгиловчи ўрин эгаллаши ва адабиётнинг ўзбек бадиий насридаги баён поэтикасини бутунлай янги ўзганга буриб юборганини таъкидлаб шундай ёзади: “Эпик баённинг бу шакли ҳозирги ўзбек насрида мутлақо янги бадиий ҳодиса бўлди. Мен бу ҳодисани квантий баён шакли деб номлагим келади”.³.

И.Ёқубов бўлса “Отамдан қолган далалар” ни ҳамма бирдек тушуна олмасилиги, анъанавий шаклларга ўрганган, оддий китобхон учун мазкур шаклдаги асарларни ўқишга махсус тайёргарлик лозимлигини ўқтиради.⁴

1. Қуроноф Д. Қалбларни ларзага солган ҳирғоя // Ҳурият, 2008 йил 6 феврал 6 сон.

2. Йўдошев Қ. Ёниқ сўз . – Т: Янги аср авлоди, 2006 – Б.83.

3. Саримсоқов Б. Қисқа аммо мазмунли умр // Мен қайтиб келаман (Тоғай Мурод замондошлари хотирасида) - Т: Янги аср авлоди – 2007 , -Б.52.

4. Ёқубов И. Ўзбек романи тадрижи. -Т:Фан ватехналогия, 2006, -Б102-103.

Ҳақиқатдан ҳам , “Отамдан қолган далалар” ўзига хос шакл ва услубга эга асар. Бу асарнинг бошланишидаёқ кўзга ташланади. Масалан романнинг I боби “Мен Фарғоначи Жамолиддин кетмон набираси бўламан”¹ деган жумла билан бошланади. Бу жумланинг якка ўзи яна биринчи фаслни ҳам ташкил этади. Асарни қўлига олган китобхон дастлаб жумлага тушунмайди. Сўнг хайронлик билан, қизиқиш билан қайта ўқийди. “Мен Фарғоначи Жамолиддин кетмон набираси бўламан”. Бироз тўхтаб асар мутолааси давом этади.

“Бобомиз ҳовлиси Фарғонада бўлади.

Даласи Фарғона адоғида бўлади

Бобомиз даласи олдидан бир ариқ сув оқади.

Сув гавҳар зилол – гавҳар сув бўлади”. (5 бет)

Асар сеҳри сизни ўзига мафтун этади. Гўё кулоқларингиз остида қандайдир қўшиқ кўйлаётгандай. Дилмурод Қуронов топиб айтганидек, хиргойи қилинаётгандай бўлади. Мана олимнинг бу хусусидаги қайдларига эътибор қилинг-а. “Отамдан қолган далалар,,ни ўқиганда раҳматли бобомнинг Софи Оллоёрни ўқиш, ўқиши эмас , хиргойи қилишга ўтаман. Сиз ҳам уруниб кўринг-а, тилнинг нечоғ жозибали эканини ҳис қиласиз. Дарвоқе, тилингиз хиргойи қилганида, қалбингиз солиъ (эшитувчи) бўлсин: чанқовуз, най нолалари ортидан элас – элас сас кучайиб боради...²

Яхши асар ҳақидаги мулоҳазалар ҳам ўшанга яраша бўлади. Тоғай Мурод романида сўзларини топиб қўллаган ва уларни ўрнида сўзлатган. Шу руҳ ва шу оҳанг Д.Қуроновнинг асар хусусидаги ўйларига ҳам кўчган.

¹Мурод Т.Отамдан қолган далалар.-Т:Шарқ,1994,-Б5.

²Қуронов Д.Қалбларни ларзага солган хиргойи.Хуррият,2008,6февраль 6с

Шу боис олимнинг таҳлилларини асар каби берилиб ўқийсиз. Тоғай Муроднинг “тили” га тушунмаган ўринларингиз бўлса, олимнинг таҳлиллари билан уларнинг ҳақиқатини англайсиз, қалбингизга жо қиласиз. Умуман, Тоғай Мурод асарларини тадқиқ этган олимлар ҳам кўп ҳолларда ёзувчининг ўз ижодий услуби, у қўллаган образ ва тимсоллар воситасида сўз юритганига гувоҳ бўласиз. Чунончи, йирик мунаққид А.Расулов Тоғай Мурод асарлари хусусидаги мақоласида “Халол ижод” деб ном беради. Шу номнинг ўзиёқ бизга ёзувчининг мавзу доираси миллий руҳиятимиз билан боғлиқлиги, қаҳрамонлари эса мард, ор - номуси билан, бўз бола юрагида ўти бор танти юрт фарзандлари эканини эслатади. Ёки олимнинг “Отамдан қолган далалар,, даги “Биринчи жумла- жумбоғи,, хусусидаги мулоҳазаларига эътибор қилсак унда ёзувчи услубининг нафаси уфуриб турганини сезиш қийин эмас”... Илк жумла биринчи бобдаги “Кетмон” сўзи кўп нарсаларни эслатади. Абдулла Қодирий “Обит кетмон” қиссасини ёзди. Кетмон – ажойиб рамз. Болта чопади, теша йўнади, ўроқ ўради, болға уради. Кетмон ерга ботади. У одам билан ерни боғлайди”.¹

Аслида ёзувчининг ё шоирларнинг асарларини ўз тили ва услуби билан ёки унга яқин тарзда шарҳлаш адабиётшунослигимизда анъанавий ҳол бўлиб, илмий асарларнинг ҳам бадиийлик касб этиши ва ўқилиши равон бўлишини таъминлайди.

Ҳудди шу усулда атоқли адабиётшунос Мақсуд Шайхзода ва бошқа мунаққидларда ҳам кузатиш мумкун. Айтиш мумкинки, Тоғай Мурод асарлари таҳлиliga бағишланган ишларда ҳам муаллиф усулининг атама ва асарлари ўзига хослиги, фақат ўзига хослик орқалигина кўрсатиш мумкин.

¹Расулов А.Бадиийлик- безавол янгилик.-Т:Шарқ,2007,-Б300.

Буни эса мунаққидларимиз жуда яхши англаб , ўз қарашларини шу асосида баён этиб тўғри йўл тутишган.

“Отамдан қолган далалар” хусусидаги таҳлилларни ўқир эканмиз аввало , асарнинг жанри хусусидаги баҳс – мунозаралар назарга ташланади. Асарни баъзилар замонавий романчиликнинг энг жиддий ютуқларидан бири сифатида эътироф этса , баъзилар роман жанри талабларига мос келмаслигини эътироф этишди. Малумки, роман - ҳаётнинг кенг манзарасини тасвир этувчи, жанрнинг бугунги куни ва келажаги учун муҳим бўлган муаммоларни ёритишга бағишланган йирик эпик асардир.¹.

Раман шаклланмоғи учун муаллифдан дунё ва инсон тўғрисида ниҳоятда кенг ва чуқур албатта , янгича тафаккур талаб этилади.(Роман терминининг маъноси ҳам “янги,, деганидир) Роман салмоғини унда акс эттирилган персонажлар сони ёхуд воқеалар ҳажми эмас, балки уларнинг нечоғлик мукамал таҳлил ва талқин этилгани белгилайди. Раманий тафаккур етакчилик қилмаса ҳар қандай катта асар воқеа ҳодисаларнинг ақлга ва мантиққа мослаштирилган йиғиндисидан бошқа нарса бўлмайди.

“Отамдан қолган далалар” нинг ифода услуби, воқеяни тасвирлаш эмас, уларга муносабат билдириш мақсадиди етакчилик қилгани, бунинг натижаси улароқ асарда лирик ибтидо салмоқли , бадиий жиҳатдан белгиловчи ўрин тутишини эътиборга олиб, Д.Қуронов “Отамдан қолган далалар” жанр эътибори билан раманми? Деган ақлий саволни қўяди. – Олим учун асар дастлаб, насрда битилган романик характердаги “поэма” дек ,“достон” дек таассурот туғдиради.

Асардаги ифода юсини ҳамда воқеяликни бадиий идрок этиш усулининг халқ достонларига эшлиги унинг мувофақиятини тaminлаган

¹ Иззат С. Адабиёт назарияси. –Т:Шарқ,2005,-Б170.

кўшимча омил ўз мулоҳазаларини чуқурлаштиради. Асарнинг жанрий хусусиятларига теранроқ нигоҳ ташлайди ва шундай хулосага келади: “романнинг мақсади дунё ҳақидаги, унинг жорий ҳолати ҳақидаги яхлит бадиий концепсияни шакллантириш ва ифодалаш, романий қаҳрамон шунинг воситаси дедик. Шунга таяниб, “Отамдан қолган далалар” жанрининг рисолавий талабларига жавоб беришга шубҳа ҳам билдирдик. Бошқа томони, ахир унда воқеликни қалбидан ўтказиб, унинг таъсирида туғилган кечинмаларни, муносабатини ифодалаётган лирик қаҳрамон – Тоғай Муроднинг ўзи бор-ку?! Дунё билан зиддиятдаги насиб этган тақдирдан имкони кенгроқ бўлганидан муҳитга сиғмаётган, аниқроғи элининг бир асрдан зиёд муҳит – мустамлака тузумига сиғмай келганини ўзида намоён этиб турган. Тоғай Муроднинг ўзи рисоладаги романий қаҳрамон эмасми?!¹.

Шу каби мулоҳазалардан сўнг Д.Қуронов “Отамдан қолган далалар” роман дейиладими ё бошқа бундан қатъий назар, у юртимиз тарихининг муайян босқичида вужудга келган бадиий феномин, яхши ва бетакрор асарлигича қолишини эътироф этади. Адабиётшунос А.Расулов асарнинг жанри хусусияти ҳақида шундай ёзади: “Айримлар “Отамдан қолган далалар” нинг раман эканлигига ишонмайдилар,,.

Менимча, Тоғай Муроднинг бу асари ҳақиқий раман. Йирик асарда воқеалар тасвири, қаҳрамонларнинг ҳаракат майдони асос ҳисобланмайди.

Санъаткорларнинг воқеа – ҳодисага концептуал – фалсафий муносабати ҳал қилувчи омилдир.

Тоғай Мурод ихчамгина раманида мустамлакачиликнинг бошланиш, унинг турли, кўринишлари ҳақида ишонарли таассурот қолдиради.

¹Қуронов Д. Қалбларни ларзага солган ҳиргоя // Хуррият, 2008 йил 6 феврал 6 сон.

Асарда эркин инсон , тутқун шахс, ўзлигидан маҳрум этилган “уч авлод” тақдири тасвирланади”.¹

И.Ёқубов ҳам “Отамдан қолган далалар” романи жаҳон адабиётининг пешқадам вакиллари яратаётган айнан шу типдаги асарларга анчагина яқин турушуни такидлаб, муаллифнинг паэтик ғояни роман мағзига маҳорат билан сингдира олганини алоҳида қайд этади.²

Кўриниб турибдики, кўпчилик танқидчилар Тоғай Муроднинг мазкур асарларида лирик рух сезилиб турсада, у раман жанри талабларига тўла мос келишини тасдиқлашган, қўллаб – қувватлашган. Улар рамандаги ифода услуби янгича , ўзига хос шаклда экани , таҳлил ва талқинларда, образ ва тимсолларда Тоғай Мурод носирчилигининг бетимсоллигини алоҳида эътироф этишган. Роман воқеялари сокин ҳикоя қилинмайди. Аксинча, ҳаёт воқеа – ҳодисалари, ҳолат ва характерлар тасвирида анчагина кескин ўтишларини, сюжет ва оҳанг шиддатини кузатиш мумкинлиги таъкидланган.

Романнинг ифода услуби ҳақида гапирганда унинг тил хусусиятларига ҳам алоҳида тўхталмоқ жоиз. Раман умуман Тоғай Мурод асарларини ўқиган китобхон Сурхон воҳасига тушиб қолгандек бўлади. Гапириш, юриш – туриш, яшаш тарзи – қўйинки қаҳрамон ҳаёти билан боғлиқ барча жиҳатлар Сурхандарёликларни ёдга солаверади. Бу жой одамларига хос тантилик, соддалик бироқ ор – номусда юксаклик, ҳурмат, эҳтиром – бари қалбни ўзига оҳанграбодек тортади. Мунаққидлар бу хусусиятлари хусусида ҳам ўз қарашларини баён этишган.

И.Ёқубовнинг таъкидича мазкур раман ўзига хос миллий , ўзбекона рух билан суғорилган. Романнинг бадий тили шева – лаҳжаларга ниҳоятда бой бўлиб, сюжет чизиқлари, монолог ва унинг турфа

¹Расулов А.Бадийлик-безавол янгилик.-Т:Шарқ,2007,-Б300.

² Ёқубов И.Ўзбек романи тадрижи.-Т:Шарқ,Фан ва технология,2006,

кўринишлари, хусусан ички монолог ва диологларнинг мағздорлиги таъминланган. Асарда этник хусусиятлар – соддадил, танги, Сурхандарёликларнинг табиатидаги ўзига хос кескинликлар асар қаҳрамонлари характери орқали тасвирланган.

Адабиётшунос П.Қўчқор ҳозирги замон раманчилиги ҳақида ёзар экан, “Отамдан қолган далалар” раманида яқин ўтмиш кунлари мисолида ҳаёт ва инсон тимсоллари, фақат шу давригагина эмас, тарих ва келажакнинг ҳамма тахламларига учраши шу қадар бўлган инсон типлари изчил ва батафсил кузатилади.

Ёзувчиларнинг асарларида инсон масаласи, унинг қалби, туйғуси бош ўринда туриши барчага маълум. Бу хусусида ҳам адабиётшуносларимиз ўз сўзларини баён қилган. Д.Қуронов эътирофича “Инсонни буюк ғояга алоқаси ё унга қилган хизматидан келиб чиқиб баҳолаш эмас, уни бир инсон сифатида англаш, дарду қувончи, орзу – армонларини кўрсатиш адабиётнинг вазифасига” айланди. Қарасак атрофимизда елиб – ёниб ё ғивирсиб – тутаб юрган одамки бор, бари инсон экан, ҳар қайсиси олам ичра бир олам экан. Тоғай Мурод шу оддий ҳақиқатни кўпчилигимиздан аввалроқ англаган, кал чавандоз ёки бефарзанд қарияларнинг ўй – ташвишлари, дард – армонлари, “кичик одам” ларда катта қалб бўлади деган ақида билан ижод майдонида кирган экан.¹

Адабиётшунос Қ.Йўдошев мустақиллик даври насри ҳақида гапирар экан, бу давр насрида ижодий тажрибалар қилиш, кутилмаган тасвир йўсинларини қўллаш, бадий ифодаларидан етакчи хусусият бўлганини қайд этади ва бир қатор асарларни санаб,

1. Қуронов Д. Кўрсатилган асар. – б 6

Тоғай Муроднинг “Отамдан қолган далалар” ида ҳам жаҳон прозасининг энг илғор тажрибаларига таяниб соф миллий образлар яратилгани, инсон руҳияти қирраларини акс эттириш миқёсига кўра миллий адабиётимиз учун янги бадиий ҳодиса бўлганини эътироф этади².

Умуман олганда, танқидчилар Тоғай Муроднинг “Отамдан қолган далалар” асарининг жанри ва ўзига хослиги хусусидаги қарашларини ўрганиб шундай дейиш мумкин:

- “Отамдан қолган далалар” жанр этибори билан замонавий романчиликнинг янги намунаси ҳисобланади;

- мазкур асар роман жанри талабларига тўла мос келади;

- ижодкор ушбу асарини анъанавий услубига амал қилган, жаҳон прозасининг энг муҳим тажрибалари асосида соф миллий руҳда яратган;

- асарнинг тузилиши , тили, образлар олами ва уларнинг талқини Тоғай Муроднинг ўзига хос бетакрор ижодкор эканини кўрсатиб турибди.

Мунаққидлар Тоғай Мурод романларининг бадиий хусусияти , улардаги етакчи образлар ва уларнинг ёзувчи ғояларини ифодалашдаги ўрни хусусида ҳам кўп баҳс юритишган. Кўп ҳолларда асар қаҳрамонлари бевосита ёзувчи шахсини , унинг руҳий олами , ички кечинмаларини ифодалашни қайд этишган.

Тоғай Мурод романларини тадқиқ этган мунаққидлар ёзувчининг асарида қуллаган ҳар бир деталь, рамз ва образини назардан четда қолдирмай тадқиқ этишга уларнинг мазмун-моҳиятини изоҳлашга ҳаракат қилишганини кузатиш мумкин. Чунончи , асар қаҳрамонлари, ёзувчининг бу қаҳрамонларини яратишдан мақсади хусусида профессор Умарали Норматов адабиётшунос Д.Қуронов билан бўлган суҳбатда шундай дейди „ Дадил айтиш мумкинки Дехқонкул образи –ўзбек адабиётида жиддий бадиий кашфиёт.

2.Йўлдошев Қ. Кўрсатилган асар. – б 193-194.

Дехқонқул совет даври адабиётида завқ-шавқ билан қаламга олинган меҳнат қаҳрамонларига пародия тарзида яратилган. У-тотолитар тузум кизил империя сиёсати тарбиялаб етиштирган „ меҳнат кишиси” „ янги инсон”¹

Мунақидлар,, Отамдан қолган далалар,, учун якин утмишнинг аччиқ сабоқлари бош мавзу бўлгани , ўзоқ йиллар мамлакатимизга ҳукум сурган мустамлакачилик, зўровонлик асарда фош этилганини таҳлил қилар эканлар , асосий эътиборни Дехқонқул образига қаратадалар. Зеро, Дехқонқул романнинг бош қаҳрамони. Уни ёзувчи Дехқонқул Ақробович Жамлиддинович деб атайди ва асар воқеаларини унинг номидан баён этади.

Жуда кўпчилик адабиётшунос шоир ва ёзувчилар Тоғай Мурод ҳақидаги хотираларида уни деҳқонга ўхшатишган. Бу ҳақда ёзувчи Омон Мухтор шундай ёзади: „ Унинг (Тоғай Муроднинг-такид бизники) юз-кўзида қишлоқдан шаҳарга келиб қолган ДЕХҚОНга хос-ўзидан ва атрофдагилардан бир оз ҳижолат чекаётгандек ҳолат муҳрланган эди! У қаҳрамонлардан бирини Дехқонқул деб аталгани, меҳр билан тасвирлагани бежиз эмас. Катта давраларда ҳаловат топмаслиги ҳам „деҳқонча” эди . Тоғай шаҳарга яшаб зиёлига, адибга айланган, бироқ „ичида” Деҳқон бўлиб қолаверган эди.”²

Ҳақиқатдан ҳам, ёзувчи ўз қаҳрамони ҳаётини яшаган. Унинг дил оғриқларини ўз қалбидан ўтказган, унинг орзу-ўйлари, умид-хаёлларини англаган, унинг оғир ва машақатли ишларини ўзи бажарган. Адибнинг ўзи эътироф этганидек, „ Мен бўлажак , Деҳқонқул билан юзма-юз бўлдим. Мен бўлажак... Деҳқонқул далаларини иш жойим этдим.

¹Қуронов Д. „ Адабиёт надир” ёки Чулпоннинг мангу саволи. –Т:Зарқалам,2006. –Б. 112

²Мухтор О. Ороли бор одамлар / Мен қайтиб келаман. -Т:Янги асир авлоди. 2007. –Б .74.

Дехқонлар қандай кейимда бўлса -мен ҳам шундай кийиниб олдим. Дехқонлар ўтирса-ўтирдим, деҳқонлар тўрса-тўрдим. Чегит экиш бошланди. Мен деҳқонлар билан чегит экдим мен... деҳқон бўлиб чегит экдим! Мен ғўза яганаладим. Ғўза чопиқ қилдим. Ғўза ўтоқ қилдим. Ғўзага гўнг бердим ғўзага сув тарадим. Ғўза челпидим. Мен ғўзаларга сув тарай-тарай, неча-неча тонгларни оқладим. Мен шийпонларда ухлаб қолдим. Эгатларда ухлаб қолдим. Мен Сурхон далаларида олти ой кездим.”¹

Аслида, ҳар бир ижодкор ўз асари қаҳрамони ҳаётини яшайди, унинг тақдирини ўз тақдирида кўради. Лекин асар қаҳрамонинг меҳнати, турмуш тарзини реал ҳаётда яшаб, синаб кўриб, қалб олаmidан ўтказиб мушоҳада ва муқояса қилишни кам киши уддалай олади. Тоғай Мурод мана шу вазифани бажарди. У „Отамдан қолган далалар” ни иш столида ўтириб эмас, Сурхон даларида олти ой ишлаб, юриб ёзди. Дехқонлар ҳаётини ўз ҳатига айлантирди. Шу боис ҳам асар жонли бетокроор ва ўзига хос бўлиб қолди.

Тоғай Мурод биргина „Отамдан қолган далалар” асарини ёзиш учун қаҳрамон ҳаётини яшамади. Унинг барча асарларида ҳаёт фалсафаси оддий одамлар-полвон, чавандоз, пахтакор ҳаётининг икир-чикирларигача ёритилган. Ёзувчи асар қаҳрамонлари ҳаётини шунчаки тасвирламайди балки улар ҳаётини чуқур ўрганади, қолаверса ўзи ҳам шундай яшаб кўради.

Тоғай Муроднинг „Юлдузлар мангу ёнади” , „От кишнаган оқшом”, „Отамдан қолган далалар” асарларини ўқиганимдан кейин ёзувчи ҳаётни қандай ўрганиши лозимлигини англадим, -деб ёзади А. Расулов. Мунаққид „Отамдан қолган далалар” да пахтакорнинг ҳутдан ақрабгача бўлган кундалик юмуши, оппоқ пахтанинг қора меҳнати ўта ҳаққоний

¹Мурот Т. Отамдан қолган далалар.-Т: Шарқ, 1994. –Б . 269.

тасвирлангани, асар манаман деган агроном учун бадий қўлланма мисоли бўла олишини алоҳида таъкидлайди.

У Тоғай Муроднинг ўз қаҳрамонининг касби, юмишлари орқали руҳига, табиатига кириб боришини ёзувчининг чинакам маҳорати эканини тан олади. Тоғай Мурод қаҳрамонларининг содда ва самимийлиги бир-бирига ўхшаш жиҳатларини ташкил этишини сезиш қийин эмас. Буни тасдиқлаб олим шундай дейди: „Отамдан қолган далалар” романидаги Деҳқонкул характерида Бўри полвон, Зиёдилла чавандоздаги кўп хусусиятлар акс этган. Ўйлаб кўрилса, колхозни колхоз қилган Деҳқонкул . Раису идеология-ю райкомга обрў бераётган ҳам ўша .Лекин на райком, на идеология ва на раис Деҳқонкулни одам ўрнига кўрди: илғор бригадирнинг кучи ҳалолу, ўзи инсоний эҳтиёжи, кадр-қиммати ҳаром . Деҳқонкул бўлса, нафақат ўзи ўлиб-тирилиб ишлайди, хотини, болаларини ҳам ишлашга, колхоз учун жон бериб, жон олишга ундайди.¹

Асарни ўқир экансиз, Деҳқонкул образида ўша даврга мансуб бўлган минглаб деҳқонқуллар ҳаёти мужассамлашганини кўрасиз. Катталар соясига салом берган, ўйига катталар келишини эшитиб ўз ва болалари умрида тотиб кўрмаган анвойи мевалар, ноз-неъматларни сотиб олиб келиб, боласига атиги бир дона хурмони раво кўрмаган, умри меҳнат билан чириб бир ёруғлик кўрмаган кишилар ўша даврда кўплаб бўлгани барчага аён. Тоғай Мурод мана шу аччиқ ҳақиқатларни жонли манзаларда тасвирлайди. Китобхонни ўтмиш билан юзма-юз қилиб, халқнинг оғир тарихини ўзига кўзгу сифатида тутати. Бу тасвирлар эса инсондек мукаррам зотнинг сариқ чақалик кадр-қиммати, эътибори бўлмаган қизил империянинг ваҳшийликларидан бизни огоҳ этади.

Романдаги ҳолат ва манзараларни инсон руҳиятига кучли таъсир этишини таъкидлаб адабиётшунос Исроил Мирзаев ўзининг „Бадий

¹Расулов А. Кўрсатилган асар.-Б. 302.

услуб сеҳри” рисоласида шундай ёзади: „ Асарда тасвирланган айрим кескин ҳаётий воқеалар, фожеалар оқими ўқувчини гангитиб қўйиши ҳам мумкин, ногаҳоний санчилган ханжардек юрагингизда оғрик пайдо қилади, асаб торларингиз-зўравонлик, адолатсизлик асосида қурилган мустабид тузумга нафратингиз ошади, қалбингизда изтироб, андуҳ ва даҳшат тўйғулари сирқийди”.¹

Дехқонқул ҳаёти, рости билан, китобхонни йиғлатади. Инсонлик қиёфасини тузумга қурбон қилган шахс тақдири кўнгилга тушуниб бўлмас маҳзунлик ва оғирлик пайдо қилади. Эҳтимол, шу боис Дехқонқул-ўзбек адабиётдаги фожеий характерлардан бири сифатида эътироф этилади.

Дехқонқул ота-анаси унга шундай номни танлагани учунгина кўтариб юргани йўқ, албатта. Романни ўқиган ҳар бир китобхон унинг чин маъноси ила ҳақиқий деҳқон эканига заррача шубҳа қилмайди. Кузги ер ҳайдашдан тортиб ҳар бир ниҳол, тупроқ билан гаплаша олиш табиатнинг нотанти қилиқларига кўксини қалқон қилиб туриш, ҳар бир туп ўзасини норасида гўдакдай ардоқлаш, силаб-сийпаш Дехқонқулга роҳат бағишлайди.

Танқидчилар Дехқонқул образини таҳлил қилар эканлар унинг фожеий тақдири, ачинарли инсоний қиёфасини романдаги лавҳалар, диалог ва монологлар орқали изоҳлайдилар. Романда тасвирланганидек, қозони ўн кунлаб гўшт кўрмаган, хотинига икки энлик янги қўйллак олиб бера олмаган, бошқоронғи пайтида лоақал олма билан сийлашга қурби ҳамма вақт ҳам бўлмаган Дехқонқул даладан бўшамайди. Дунё ташвишлари билан яшайди, тиним билмасдан меҳнат қилади. Саратоннинг иссиғида ҳам, кузнинг салқинида ҳам, қишнинг қировли кунларида ҳам даласидан бери келмайди.

¹ Мирзаев И. Бадиий услуб сеҳри. – Самарқанд, 2000. –Б. 89-90

Шунга қарамасдан, у ишлаётган колхоз ҳам бригада ҳам давлатдан қарзлигича қолаверади. Асар таассуротларини шу тарзда шарҳлар эканлар, олимлар эътиборини романнинг китобхонга таъсири масаласига ҳам қаратадилар. Уларнинг эътирофича, роман лавҳаларини, айниқса, деҳқонқуллар ҳаётини кўрган китобхон „Деҳқоннинг куни курсин” , -деб юборишини ва ўз дарди, қайғу-армонларини ичига ютиб яшаётган танги ўзбек деҳқонини кадрлагиси, эъзозлагиси келишини алоҳида таъкидлайдилар.

Дарҳақиқат, Тоғай Мурод „Отамдан қолган далалар” романида қарийб чорак асрлик ўзбеклар ҳаётининг энг оғир чоғларини бор бўйи билан очади.

Китобни ўқиган киши ўз-ўзига савол беради, ўз-ўзини мунозарога чорлайди. Бизнинг боболаримиз ким эди ? Оқподшо дастидан ўз ери торлик қилиб, она тупроғидан айрилган Жамолиддин кетмон, ўз тупроғини ўзгадан олмоқчи, ўз ерида яшамоқчи , бироқ зулм эстибдод қурбони бўлган-Ақраб кўрбоши. Ва ниҳоят шуро сиёсатидан манқуртлик ҳолига тушган, умри меҳнатда чириб, кун кўрмаган-Деҳқонқул. „Бу , - дейди шоир Вафо Файзуллоҳ-бизнинг болалик ва катталиқ замонимиздаги оталиқ сийрати, ўзбекча майдалашиш, руҳан адо бўлиш манзаралари эмасми? Рост, ҳозиргача ўзбек деҳқони, деҳқонқуллик психологияси жиддий очилган. „Отамдан қолган далалар” романидан ўтадиган бирор бир асар ўқимадим” , -дея эътироф этади.¹„

„Отамдан қолган далалар”- рамзий роман. Адабиётшуносликда бу фикр кўпбор такидланган. Асарда умр бўйи кетмон чопиб, мустамлака юртда косаси оқармай келган ўзбек халқи сиймоси Деҳқонқул образи тимсолида тасвир этилади, -деб ёзади профессор Собир Мирвалиев ўзининг „Ўзбек адиблари ” китобида.

¹Файзуллоҳ В. Абдиқат / Мен қайтиб келаман. - Т: Янги аср авлоди, 2007. -Б. 201

Маҳмуд Сатторов „Отамдан қолган далалар”ни Садриддин Айнининг „Қуллар” романи қаҳрамонларига қиёслар экан, ҳар иккала роман образларининг ўзига хос тасвирларини қайд этади. Унинг эътирофига кўра, „Қуллар” да қуллар ижтимоий тақдирининг уч босқичи уч авлод мисолида тадрижий баён этилган. Тоғай Муроднинг қуллик мавзуси уч авлод тақдири асосида ёритилади.

„Қуллар” да Айний Абдурахимбойнинг интеллектуал (фикрловчи) мулки, Некқадамни биринчи авлод вакили сифатида тасвирласа, Тоғай Мурод „Отамдан қолган далалар” да покиза чорбоғида ногаҳон ифлос чўчка оралаган Жамолиддиннинг ўз руҳи ва рўзғорини янгилаш йўлида бу жаннатмакон манзилни тарк этишини биринчи авлод қисмати сифатида талқин қилади.

Бу икки замондошнинг фарзандлари бўлмиш иккинчи авлод вакиллари „Қуллар” даги Эргаш, „Отадан қолган далалар” даги сурхони Ақраб образларида андак ўхшашлик бор.

Садриддин Айний талқинида Эргаш „қизиллар “ га мойил, „қизиллик” дан моддий ва маънавий манфаатдор. „Қизиллик” унинг тақдири, унда ҳеч қачон бўлмаган ҳокимият гарови, Тоғай Мурод тасвирида эса сурхони Ақраб (Сурхон сўзида Ватан рамзидан ташқари, „қизил” ишораси ҳам бор) замонасининг Жамолиддин Мангубердиси каби қўлдан кетган эркини қайтариш, босқинчини мўътабар Ватандан ҳайдаш мақсадида яшайди. Айниқса қизиллар либосини кийган „халоскор” Эргаш, Тоғай Муродда „босмачи” ёрлиғини олган фидойи Ақраб бир миллат, бир замин, бир замон фарзандлари, тенгдошлар. Икки кутбдан бу икки характер икки санъаткор талқинида бир замоннинг икки қаҳрамони даражасига кўтарилади.

Учинчи авлод вакили Сафарқул-қул бозоридан сотиб олинган Некқадамнинг набираси. „Қизиллар” замонасига келиб, қишлоқ

советининг раиси- хўжайинга айланди.У энди жамиятнинг олди, авомнинг боши.

Ёзувчи Тоғай Мурод романининг учинчи авлод вакили-Дехқонкул бир нобакор, ота-боболари, авлоду аждодларини, умуман, одамлигини мутлақо унутиб бўлган манкурт.¹

Дехқонкулнинг ҳақиқий манкурт эканини А.Расулов ҳам таъкидлаб,

„...Дехқонкул худди Чингиз Айтматов романида тасвирланган манкуртнинг баайни ўзи,,,-деб ёзади.

Мунаққидлар асардаги кўтарилган муаммоларни ҳам бир-бир санаб, ўзбек халқи бошига тушган мустамлакачилик оқибатида содир этилган фожеалар яққол қаламга олинганганини эътироф этишади. Уларнинг талқинларига кўра, асарда ўзбек халқига оид қуйидаги муаммолар бош планда ёритилган:

-мустамлакачилик сиёсати, ўзбек халқининг ўз ерини кўлидан тортиб олиш, ер эгаси эса ўз юртидан бадарға этиши;

-ўзбек халқининг миллат сифатидаги ҳуқуқлари топталиши, унга паст назар билан қараш (Баракалла сўзининг „Барра калла ” тарзида қўлланиши мисолида);

-шахснинг ҳақ- ҳуқуқи, ор- номуси, кадр- қимматини топталиши;

-пахта ва пахтачилик муаммоси (мактаб ўқувчиларининг пахтага чиқиш, пахтадан заҳарланиш Зиёднинг қисмати мисолида);

-меҳнат қилиб роҳат кўрмаслик, ўзбек халқининг оғир меҳнатини кадрланмаслиги ва бошқалар...

Асар, юқорида зикр этганимиздек, рамзий характерга эга.Ундаги воқеалар реалистик моҳият касб этса ҳам шартлилик (рамзийлик) даражаси юқори. Д.Қуронов асардаги қатор образлар (масалан, идеология, киночилар, мустамлакачилар...)- реалистик образлар

¹Сатторов М. Тоғай Муродни таниш/Мен қайтиб келаман.-Т:Янги аср авлоди,2007.-Б.111-112.

сифатида эмас, кўпроқ шартли, рамзий „маска” сифатида бўй кўрсатишини ёзади. Шунга ўхшаш, асарда ҳақиқий фамилиялари остида ҳаракатланувчи шўро ҳукуматининг таниқли арбоблари (Полторацкий, Колесов, Успенский) мураккаб тақдир эгаси полковник Чернишевларнинг битта ҳаётий ҳолат- Ақраб кўрбошининг кўлга олиниши доирасида тасвирлангани ҳам шартлиликдан ўзга эмас. Булардан кўринадики, асарда мустабид тузумнинг том маънодаги реалистик образи эмас, унинг шартли образи яратилади: ўқувчининг кўз олдида инсонийликдан буткул маҳрум ёвузлик тимсоли гавдалантирилади.¹

Д.Қуронов асардаги рамзийликни шу каби образлар таҳлили орқали очиб берса, И.Ёқубов раман рамзийлигини поэтик ифода ва тасвирнинг ранг билан боғлиқлиги билан ҳал этади. Олимнинг таъкидлашича, Тоғай Мурод бу романида “Оқ”, “қора” ва “қизил” рангларни кенг қўллаган. Ҳар бир рангга хос хусусиятларни назарига тутиб олим “Отамдан қолган дадалар” даги ранг маъносини изоҳлашга урунади ва шундай ёзади: “Оқ рангга хос хусусиятларда эзгу маънолар мужассамлашади. Ақраб кўрбоши ҳали ёшлик йилларидаёқ қоп – қоронғу тунда қибладаги оппоқ ойга боқиб, “...ит хуриш тарафга милтиқ ўқталади”, “...оқариш бериш ойга милтиқ ўқталади”.¹

Оппоқ ой осуда дунёнинг рамзи бўлиб, умуминсоний қадриятлар мажмуидир. Унинг замирида эзгулик, яхшилик, беғуборлик, самимийлик каби маънолар мужассамлашган. Ақраб кўрбоши вақти келиб бандаликни бажо келтирганда ҳам унинг қабри тепасига оқ ялов қадалади.

Қора ранг эса рамзий маъно жиҳатидан олиб қаралса, муҳит ҳақида маълумот бериб, икки рангнинг контраст ҳолда келиши тасвирнинг бадиий – эстетик салмоғини кучайтиради.

Қизил ранг, одатда, оқ рангга нисбаттан ёвузлик рамзи сифатида қўлланилади. Бу рангнинг рамзий маънолари тарихан ўзгариб турган

1. Мурод Т. Отамдан қолган далалар. –Т: Шарқ, 2000 йил. – Б.25.

бўлса-да, мазкур рангдан кўпроқ ижтимоий маънолар ифодалашда фойдаланилади. Тоғай Мурод анъанага эришган ҳолда қизил рангдан босқинчилик, зўравонлик қилувчи, мустамлакачи шўролар тузуми одамларининг рамзи сифатида фойдаланади. Кечаги кун манзараларини инкор қилиш, рад этишда қаҳрамоннинг ҳолатлари, рухий – ҳиссий туйғуларининг туғёнини кўрсатишда ёзувчи қизил рангга мурожаат қилади.

Романда қизил ранг зўравонлиқнинг, қоннинг даҳшат ва фожиянинг рамзи даражасига кўтарилади.

“...қизил ранг одамни алдайди...Қизил ёмон-да, қизил ёмон бойиси, қизил ранг қон ранг! Қон ёмон, ёмон!...Дехқонқул қонг рангдан ёруғлик тилама, қон рангдан рўшнолик тилама, қон рангдан паноҳ тилама, Қон ранг – жаллод ранг!” (27 бет)

Тоғай Муроднинг “Отамдан қолган далалар” романида табиат лавҳалари инсон рухий тасвири билан омукта берилади. Ёзувчи талқинига инсон табиатининг бир бўлаги. У тупроқ, ҳаво, сув, осмон билан сирлашиб, диллашиб яшайди. Агар уни табиатдан мосуво қилишса, унинг гўзаллигидан айиришса, ер билан дардлашишдан маҳрум этишса – у ўлик жонга айланади. Мунаққидларимиз ушбу асарни ўрганиш чоғида ундаги табиат ва инсон руҳиятининг боғлиқ тасвирланишига ҳам диққат қилганлар. Тоғай Муроднинг ҳақиқий табиат ошиғи, шайдоси эканини ҳам тан олишган. Табиат ва инсон муваффақлиги асарнинг бошидан охиригача ўз ифодасини топган. Чунончи, асар Жамолiddин кетмоннинг ерга ишлаётган тасвири билан бошланса, хотима эса Дехқонқулнинг кадрдон далалари дийдорига тўйиб – тўйиб боқиб ҳайр – хушлашиши, боболарининг аччиқ кўз ёшлари, оталарининг пешона терлари, яғир елкалари, аёлларининг хазон умрига гувоҳ бўлган ўз далаларига термулиб: “Мен далаларимни дея , қайтиб келаман. Мени далаларим қайтариб келади...” деган хитоблари, аламли нолалари билан якунланади.

Умуман олганда, “Отамдан қолган далалар” илм аҳли ва ижодкорлар томонидан замонавий насрнинг етук намунаси, инсон психологияси, шахс эрки ва ҳуқуқи, истак ва орзуси, инсонийлик қиёфасини кенг ёритган миллий анъаналар ва одатлар чуқур ифода этилган, ўзига хос услуб ва йўналишда яратилган роман сифатида эътироф этилади. Асар хусусидаги барча таҳлилларда айтилиши шундай бўлади, асарнинг ўзбек адабиётида ўзига хос ўринда туришини далиллайди, десак хато бўлмайди.

Тоғай Муроднинг иккинчи романи “Бу дунёда ўлиб бўлмайди” деб аталади. Асар 2001 йил Шарқ нашриёт матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти томонидан 5000 нусхада чоп этилган. Романда замон эвришлари туфайли эътиқодидан айрилган шахс туйғулари, ўйлари, кечинмалари кўрсатилган. Асарда Ботир фирқанинг бир қадар кулгули, довдир, бир қадар пишиқ ўқувчи шахс эканлиги жуда таъсирли ва самимий тасвирланган. Бу асар ва ундаги бош образ ҳақида проф. Қ.Йўлдошев шундай ёзади: “Эътиқод билан инсон манавияти муносабати кўпчилик ҳаёл қилганидек жўнг ва бир хил эмаслиги Ботир фирқанинг очдан ўлаётган ночор кишиларга ёрдам бераётгани, бузиб ташланган тарихий обидаларнинг зарур жойларини сақлаб қолишга урингани, юртини обод қилишга киришгани, ўзини аямай ишлагани, ҳар қандай лавозимда ҳам адолатга амал қилишга урунгани, айтилиши шундай, юқорининг ҳар бир топшириғини бекаму – кўст бажаришга интилгани ҳолатлари тасвирида жонли, ўйчил одам сиймоси намоён бўлади.”¹

Олим маскур асар хусусида мулоҳаза юритар экан, асарнинг ютуқлари билан бир қаторда унинг бадиий қимматига соя солиб турган баъзи камчиликларни ҳам эътироф этиб ўтади. Унинг фикрича, асар бошланишидаги жонли руҳ раман охиригача ушлаб турилмаган. Натижада романнинг баъзи ўринлари ишонарсиз чиққан.

¹ .Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз . – Т: Янги аср авлоди. 2006. – Б.115-116.

Етмиш уч бобдан иборат романнинг ўттиз тўрттасида қаҳрамон ҳаракатда, истироблар ичида , туйғулар оғушида кўрсатилади. Образ динамикаси сезилиб туради. Қолган ўттиз уч бобда эса Ботир фирқа муаллиф истаган гапларни гапиради, у буюрган ишларни қилади. Гоҳ митингга бориб қатнашчилардан норози бўлади, гоҳ амалдорлардан ёзғиради, гоҳ ёшларнинг бузилганлиги, гоҳ ёзувчиларнинг ярамаслиги, порахўрларнинг инсофсизлиги ҳақида гапиради. Хуллас у ҳамма ерда ҳозир – нозир, ҳатто ўзи билмайдиган соҳага ҳам бурун сукаверади...

Қ.Йўлдошев Ботир фирқанинг бу тарздаги “донолик” лари асарда ўринсиз тасвирланганини айтиб “Ҳар бир қаҳрамоннинг ҳам ўзи кўтариши мумкин бўлган юки бор , ўшандан ортиғи уни майиб қилади. Нимагадир тажрибали ёзувчи асар қаҳрамони елкасига у кўтара олмайдиган юкларни ортаверадики, бу ҳол қаҳрамоннинг белини майиштирганидан ташқари, роман бадиий савиясини пасайишига ҳам сабаб бўлади”¹.

Танқидчи ушбу романда Тоғай Мурод ўз – ўзини такрорлай бошлаганини , муаллифнинг бошқа асарлари билан қиёслаб очиб беради. Танқидчи Д.Қуронов эса ушбу асарда Ботир фирқа руҳиятидаги бурилиш, янгиланишда қабристон зиёратлари ҳал қилувчи туртки бўлганини асарлардан олинган парчалар мисолида далиллашга ҳаракат қилади. Олим Ботир фирқани инсон ўрнида кўришга ҳаракат қилади. “Одамнинг чиқиди бўлмайди” дея уни сонга қўшганлари ва уни қайта тирилганини ва Тоғай Мурод фалсафасининг инсонпарварлик ғоясини очишга урунади.

Хуллас, Тоғай Мурод романлари танқидчилар томонидан ҳар томонлама ўрганилиб, ғоявий – бадиий жиҳатидан таҳлил этилиб, мазкур асарлар замонавий ўзбек насрининг ёрқин намуналари сифатида эътироф этилади.

¹.Йўлдош Қ. Кўрсатилган асар. Б. 116.

“Отамдан қолган далалар” романини танқидчилар ўзига хос янги услуб ва йўналишда яратилган, роман жанрларига тўла жавоб берадиган асар сифатида баҳолашди.

Тоғай Муроднинг бошқа асарларидаги каби романларида ҳам ўзбек халқи тарихи, маданияти, урф – одати бош мавзу бўлиб, уларда миллийлик, миллий хусусият асарнинг бошидан охиригача кўриниб туради. Тоғай Мурод романларида шахс эрки, инсоний қиёфаси, қалб ва қадриятлар масаласи муҳим ўрин тутди. Ёзувчи бу қарашларни қаҳрамонлар тақдири, ўй – хаёллари орқали ёрқин очиб бера олган.

Тоғай Муроднинг “Бу дунёда ўлиб бўлмайди” романи бадиийлик жиҳатидан биринчи романига қараганда анча сустроқ экани танқидчилар томонидан эътироф этилган. Бу асарда бази ўринларда ёзувчи ўз – ўзини такрорлагани кўриниб туриши инсонлар орқали ёритиб берилган. Умуман олганда, Тоғай Мурод замонавий ўзбек романчилигида ўзига хос ўрин топа олди ва ўз асарлари билан китобхонлар қалбига кириб бора олди деб бемалол айтиш мумкин.

Хулоса

Тоғай Мурод асарларининг ўзбек танқидчилигида ўрганилишини тадқиқ этиб қуйидагича хулосаларга келинди:

- Тоғай Мурод асарлари жуда кўпчилик эътиборини ўзига ром этган бадиий жиҳатдан мукаммал асарлар ҳисобланади.
- Тоғай Мурод асарларининг ўзбек адабиётида ўзига хос бекиёс ўрин тутушида О.Шарофиддинов, У.Норматов, Қ.Йўлдошев, Д.Қуронов, И.Ёқубов каби мунаққидларнинг ёзувчи ижоди хусусида фақир юритган ёзувчи ва шоирларнинг мулоҳазалари ҳам маълум даражада ўрин тутади.

Тоғай Мурод қиссалари ва ҳикоялари ҳақида билдирилган мулоҳазаларидан шу нарсалар аёнлашади. Ёзувчи қиссалари ва ҳикояларида ҳаётий, атрофимизда мавжуд, лекин бизга нотаниш бўлган фалсафий ғояни илгари суради. Унинг қаҳрамонлари „Чин гаплар кўнгилда бўлади, тилга чиқса, ёлғон бўлади- қолади“ типигаги инсонлардир. Улар айнан ана шу фалсафий руҳ билан суғорилган, улар айнан шу руҳиятда қиссада, ҳикояда гавдалантирилади. Дарҳақиқат унинг қиссаларидаги, ҳикояларидаги қаҳрамонлари миллий кадриятларимизни, урф-одатларимизни қадрлайдиган соф ўзбеклардир.

Тоғай Муроднинг бошқа асарларидаги каби романларида ҳам ўзбек халқи тарихи, маданияти, урф – одати бош мавзу бўлиб, уларда миллийлик, миллий хусусият асарнинг бошидан охиригача кўриниб туради. Тоғай мурод романларида шахс эрки, инсоний қиёфаси, қалб ва кадриятлар масаласи муҳим ўрин тутади. Ёзувчи бу қарашларни қаҳрамонлар тақдири, ўй – ҳаёллари орқали ёрқин очиб бера олган.

Тоғай Мурод романлари ҳақида танқидчилар мулоҳазаларини ўрганиб шундай дейиш мумкин:

- “Отамдан қолган далалар” романини танқидчилар ўзига хос янги услуб ва йўналишда яратилган, роман жанрларига тўла жавоб берадиган асар сифатида баҳолашди.

- Тоғай Муроднинг “Бу дунёда ўлиб бўлмайди” романи бадиийлик жиҳатидан биринчи романига қараганда анча сустроқ экани танқидчилар томонидан эътироф этилган. Бу асарда баъзи ўринларда ёзувчи ўз – ўзини такрорлагани кўриниб туриши инсонлар орқали ёритиб берилган.

Тоғай Мурод энг аввало йуксак миллийлик руҳи билан кишини ўзига ром этади. Адиб асарларидаги миллийлик асар қаҳрамонларининг хатти – ҳаракатлари , ўй – фикирлари, кечинма ва ташвишлари билан ўта ҳаётий, самимий ҳолда бадиий матн таркибига сингдириб йўборилган. Шунинг учун уларнинг характер – ҳислатлари , сўзлаш монералари ўзаро муносабат , соф ўзбекона ҳаёт, ўзбекона руҳдан бир оз йироқлашган кишилар учун ғайритабиий туйулади. Инсон руҳиятини , диққат – эътиборини эса ғайритабиий туйулган оддийлик , ҳаётийлик кўпроқ ўзига тортади.

Тоғай Мурод қиссаларининг қаҳрамонлари қишлоқнинг тўпори кишилари: бирлари елкаси ер кўрмаган полвон, бирлари моҳир чавандоз, яна бирлари эса ҳаётни самимийлигига тикка боққан довюррак йигит. Улар дунёнинг машҳур эмас, ҳатто ўз вилоятларининг дорулфунурларида ҳам таҳсил олмаган меҳнаткаш инсонлар. Лекин улардан ҳар бирининг ҳаёти , инсон умрининг моҳияти ва қадри, она юрт шаъни ҳақида ўз фалсафалари бор. Бу фалсафа эса эътиқоди деб аталмиш улкан, муқаддас булоқдан сув ичади. Мана шунинг учун қиссалар қаҳрамонларини ҳеч нарса, ҳеч ким бошқа фалсафа билан чалғита олмайди, ҳар қандай таълимотга , шов – шув бўладиган оламшумул воқеаларга улар ўз

фалсафалари, ўз қарашлари билан қарайдилар ва баҳо берадилар. Бундай мағрур доно руҳга эга бўлган инсонлар эса ҳамиша инсониятнинг маънавий – ахлоқий меҳварини ташкил этади. Мана шундай миқёсдаги инсонлар қаҳрамон бўлган асарлар қандай қилиб кишилар нигоҳидан , эътиборидан четта бўлсин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Каримов И.А. Туркистон умумий ўйимиз.-Т: Ўзбекистон, 1995.-Б. 46.
2. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ.-Т: Шарқ, 1998.-Б. 31.
3. Каримов И.А . Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда. –Т: Ўзбекистон, 1999.-Б. 32.
4. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч.-Т: Маънавият, 2008. –Б. 176.

Матн ва манбалар.

1. Мурод Т. Будунёга ўлиб бўлмайди.-Т: Шарқ, 2001.-Б. 28.
2. Мурод Т. Отамдан қолган далалар. –Т: Шарқ,1994. –Б. 272.
3. Мурод Т. От кишнаган оқшом.-Т: Шарқ ,1994. –Б. 253.
4. Мурод Т. Танланган асарлар/ I жилд.-Т: Шарқ, 2004.
5. Мен қайтиб келаман(Тоғай Мурод замондошлар хотирасида).-Т: Янги аср авлоди, 2007. –Б. 280.

Илмий адабиётлар.

1. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари.-Т: Ўзбекистон, 2002.
2. Мирвалиев С. Ўзбек адиблари.-Т:Ёзувчи,2000.-Б.223-224.
3. мирзаев И.Бадий услуб сеҳри.-Самарқанд:2000.-Б.121.
- 4.Норматов У.Маҳорат сирлари.(М.Қўшжонов билан ҳамкорликда).-Т.1972.
5. Норматов У.Насримиз уфқлари.-Т:Ёш гвардия,1974.
6. Расулов А.Бадийлик –безавол янгилик.-Т:Шарқ,2007.-Б.336.
7. Расулов А.Танқид,талқин,баҳолаш.-Т:Фан,2006.
8. Саид А.Йўқотганларим ва топганларим.-Т:Шарқ.1999.
9. Санжар С.Роман ва танқид.-Т:Фан,2008.
10. Сафаров О,Йўлдошев Б,Аҳмедов Ш.Ўзбек адабий танқидчилиги тарихи.-Бух Ду -2003.-Б.284.
- 11.Сафуров И.Гўзалликнинг олмос қирралари.-Т:Фан,1964.
12. Султон З.Адабиёт назарияси.-Т:Шарқ,2005.-Б.265.

13. Йўлдошев Қ.Ёниқ сўз .-Т:Янги аср авлоди,2006.-Б.548.
14. Умуров Х.Таҳлил санъат .-Т:Фан,1978.-Б.260.
15. Шарафиддинов О,Мамажонов С,Норматов Ува б.ш. аср ўзбек адабиёти тарихи.-Т:Ўқитувчи,1999.-Б.243.
16. Шокиров Ў.Танқидчи ва адабий жараён.-Т:Фан,1976.
17. Ёқубов И.Ўзбек романи тадрижи.-Т:Фан ва технология,2006.-Б.164.
18. Қуронов Д.,,Адабиёт надири,, ёки Чўлпоннинг мангу саволи.-Т:Зарқалам,2006.-Б.145.

Журнал ва газеталардаги мақолалар

- 1.Йўлдошев Б.Адабиётшунослик ва адабий танқидда тарихий-биографик ёндашув методлари.-Ўзбек тили ва адабиёти,2003.3-сон.
- 2.Норматов У. Насримиз анъаналари.-Т:Адабиёт ва санъат,1979.
3. Норматов У.Гўзаллик билан учрашув-Т:Адабиёт ва санъат,1972.
- 4.Мамажонов С.Адабий жараён ва адабиётшунослик-УТА .1972.4-сон.
- Шарафиддинов О.Талант-халқ мулки.-Т:Ран,ГАСН.1976.
- 5.Қаюмов А.Адабий танқид ва ижодий жараён.Шарқ юлдузи.1972.3-сон,148-150б.
- 6.Қуронов Д.Қалбларни ларзага солган хиргойи.Хуррият,2008,6-феврал,6-сон.